SĄJŪDŽIO VERTYBĖS IR JŲ LIKIMAI

Pratarmė

Ši knyga išleidžiama švenčiant Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 25-metį. Ją sudaro pranešimai ir kalbos, pasakytos 20-mečiui skirtuose Lietuvos mokslų akademijos renginiuose: visuotinio susirinkimo sesijoje „Lietuva: nuo Atgimimo iki Europos Sąjungos“ (2008 m. gegužės 27 d.) ir mokslinėje konferencijoje „Sąjūdžio vertybės ir jų likimai“ (2008 m. gruodžio 2 d.). Jų metu buvo aptartos Sąjūdžio plėtotos dvasinės vertybės ir problemos kuriant Nepriklausomos Lietuvos valstybę.

Paradoksalu, bet leidinys nebuvo išleistas ne dėl kokios nors partinės cenzūros, o dėl tuo metu valstybės vairą perėmusios Tėvynės Sąjungos (Lietuvos konservatorių) vyriausybės, kilusios iš Sąjūdžio gelmių, sprendimo „taupyti pinigus“. Daugumos nuomone, tai buvo inspiruota didelio nenoro išgirsti jau greitai išeisiančių Tautos patriarcho Justino Marcinkevičiaus ir kitų sąjūdiečių (Eduardo Vilko, Kęstučio Čilinsko) priminimą, kad tvirta, nesubiurokratėjusi valstybė gali pasiekti pažangą tik remdamasi dorovinėmis nuostatomis ir vertybėmis, nukreiptomis prieš Tautos skurdinimą, pataikavimą didžiojo verslo interesams.

Šiuo metu fizikai teoretikai vėl aktyviai sprendžia, kaip hipotetiškai būtų galima pasukti laiko tėkmę, ar jis realybėje tegali būti vienakryptis. Tačiau sociumas kinta gana inertiškai, o Sąjūdžio iškeltos didžiosios mūsų valstybės vertybinės problemos lieka tos pačios – nedaug jų išspręsta. Šis leidinys atgaivina diskusijas apie tai, kokia yra šiuo metu socialinio solidarumo esmė ir prasmė, kaip sugrąžinti iš Lietuvos emigravusį bene šeštadalį jos gyventojų, kaip siekti tolerancijos tautinėms mažumoms ir emigrantams, kaip vartotojišką dvasios skurdą keisti prasmingu asmenybės ugdymu, paremtu tautinės mokyklos idealais, ir kaip priartinti prie mūsų vadinamosios globaliosios Lietuvos žmones, giliai širdyje išsaugojusius meilę mūsų bendrai – savo ir protėvių – Tėvynei.

Antanas Buračas

Sąjūdžio vertybės ir jų likimai

edukologija

LIETUVOS EDUKOLOGIJOS
UNIVERSITETO LEIDYKLA

VILNIUS 2013

Redaktorių kolegija:

Antanas Buračas
Viktorija Daujotytė-Pakerienė
Romualdas Ozolas

Leidinio sudarytojas – Antanas Buračas

ISBN 978-9955-20-849-5

© Lietuvos mokslų akademija, 2013
© Leidykla „Edukologija“, 2013

Susirinkimas Mokslų akademijos salėje 1988 m. birželio 3 d. Jono Česnavičiaus nuotrauka. Iš knygos *Baltijos kelias. The Baltic Way*, sudarytojas Vytautas Visockas, Vilnius, 2000

Turinys

Akad. ZENONAS ROKUS RUDZIKAS.
Iš dvidešimties metų tolumos... 9

1991–1994 m. Baltarusijos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos nario korespondento prof. STANISLAV ŠUŠKEVIČ sveikinimo žodis 13

Akad. JUSTINAS MARCINKEVIČIUS.
Sąjūdis ateina iš toli 17

ROMUALDAS OZOLAS. Kultūros pokyčiai:
nuo vienmačio į daugiamatį mąstymą 23

PETRAS VAITIEKŪNAS.
Nuo Atgimimo iki ES ir NATO 33

EDUARDAS VILKAS. Nuo „išvystyto socializmo“
iki modernaus kapitalizmo 47

Akad. ANTANAS BURAČAS. Pasaulio finansų krizės
pamokos Lietuvai 59

LMA narė korespondentė VIKTORIJA DAUJOTYTĖ-PAKERIENĖ. Žvelgiant į Sąjūdžio veidus 65

Akad. ANTANAS BURAČAS. Sąjūdžio Lietuvos idealai ir laikmečio grėsmės 77

Prof. BRONIUS GENZELIS. Priklausomybė – jos įveikimo problema 87

ZIGMAS VAIŠVILA. Tauta nuo Perestroikos iki Nepriklausomybės. Kas toliau? 95

KĘSTUTIS ČILINSKAS. Demokratijos ir Teisės vertybių stoka kaip krizės veiksnys 107

Prof. POVILAS GYLYS. Du dešimtmečiai nuo Didžiojo Sąjūdžio: pažanga ar regresas? 117

DARIUS VARANAVIČIUS. Strateginiai prioritetai, kuriuos pamiršta Lietuva 131

Dr. RAIMONDAS KUODIS. 1990–2008 m. pagrindiniai Lietuvos makroekonominės transformacijos etapai 137

MARIUS KUNDROTAS. Lietuvos Sąjūdis: persitvarkymas ar atgimimas? 151

ANGONITA RUPŠYTĖ. Jungtys 169

ROMUALDAS OZOLAS. Nepriklausomybė alternatyvos neturi 181

LMA prezidiumo ir Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narių 2008 02 20 pasitarimas dėl Persitvarkymo Sąjūdžio 20-mečiui skirtų renginių organizavimo

Iš dvidešimties metų tolumos...

Laikas yra geriausias įvykių teisėjas, jo verdiktai būna galutiniai ir neskundžiami. Įvairiais laikotarpiais jis bėga skirtingai – būna momentų, istorinių posūkių, kurie vyksmą paspartina iki neįsivaizduojamų greičių. Toks posūkis, fizikai pasakytų – fazinis virsmas, įvyko prieš dvidešimtmetį, kai šioje Lietuvos mokslų akademijos konferencijų salėje birželio 3 d. popietę buvo sukviestas Mokslų akademijos, jos mokslo institutų, kitų kūrybinių organizacijų darbuotojų ir atstovų susirinkimas, – prasidėjęs kovos su biurokratizmu būdų aptarimu, Lietuvos TSR Konstitucijos pataisų, kurias parengė sudaryta valstybinė komisija, pristatymu visuomenei, o pasibaigęs Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio įkūrimu.

Prisimename tų laikų euforiją, šimtatūkstantinius mitingus, Baltijos kelią ir žmonių viltis gyventi laisvoje, saugioje ir klestinčioje šalyje. Atrodė, kad tereikia išsikovoti nepriklausomybę, o po to savaime ateis visuotinė gerovė. Deja, realybė pasirodė kitokia, gerovė atėjo nedaugeliui ir ne visuomet tiems, kurie jos nusipelnė...

Ar apie tokią Lietuvą svajojo Sibiro tremtiniai, partizanai, pokario vienkiemių lietuviai, rytais dairydamiesi, ar dar rūksta dūmai iš kaimyno pirkios kamino, o miestiečiai naktį krūpčiodami nuo kiekvieno beldimo į duris?

Žinoma kelia pasididžiavimą, kad Lietuvos vardas vėl atsirado žemėlapiuose, kad mūsų valstybės vadovams oficialių vizitų metu patiesiami raudoni kilimai, kad žmonės gali keliauti po pasaulį, lankytis meno šventovėse, jaunimas gali studijuoti užsienyje. Tačiau neįmanoma nepastebėti milžiniškos emigracijos, tebesitęsiančio Lietuvos tuštėjimo, išsivaikščiojimo po pasaulį, o tarp pasiliekančiųjų – vis didėjančios socialinės atskirties, degradacijos ir nevilties.

Gyvename spartėjančios globalizacijos, tautų ir kultūrų maišymosi, pigios masinės kultūros, vartotojiškos visuomenės idealo įkyraus brukimo sąlygomis, – ką daryti, kaip išsaugoti savo tapatybę, neištirpti, nepaskęsti tame besiplečiančiame niveliacijos vandenyne?

Istorijos skersvėjai išblaškė lietuvius po visą pasaulį. Pastarųjų dešimtmečių Lietuvos „nukraujavimas“ bene skaudžiausias ir pavojingiausias, priartėjęs prie kritinės ribos, kurią peržengus jau vyksta negrįžtami procesai. Kodėl daugeliui mūsų krašto žmonių Tėvynė yra ten, kur sotesnis duonos kąsnis, nors dauguma jų negali nesuprasti, kad svečioje šalyje jie ir jų vaikai (anūkai jau bus asimiliuoti) visuomet bus antrarūšiai žmonės, lengviausiai pažeidžiami, iškilus sunkumams pirmiausia kaltinami ir nukenčiantys dėl tos šalies bėdų ir problemų?

Kodėl pašnekesiai apie dorovę, Tėvynę, meilę gimtajam kraštui, protėvių žemei, jų papročiams, visam etnokultūriniam paveldui tokie reti, neįtaigūs, kai kam atrodantys senamadiški?

Lietuva, kur Tu eini? Kodėl Tu tokia? Kokia būsi dar po dvidešimties metų? Kiek žmonių susirinks į Sąjūdžio įkūrimo 50-ųjų metinių minėjimą? O po šimto metų – ar būsi, kas gyvens mūsų bočių žemėje?

Ar reikia kokio nors visuotinio sukrėtimo, katastrofos, kad atsitokėtume, vėl susivienytume, susiburtume ir vėl atgimtume?

Aš tikiu, kad dar ilgus šimtmečius „Žemėj Lietuvos ąžuolai žaliuos“, broliai (nebūtinai artojai) lietuviškai šnekės, o po miestus ir kaimus skambės biručių dainos, krykštaus vaikai, apšviesti skaisčios gimtinės Saulės.

AKAD. ZENONAS ROKUS RUDZIKAS,
LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJOS PREZIDENTAS

Pirmoje eilėje iš kairės: Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos narys korespondentas prof. Stanislav Šuškevič, prof. Bronius Genzelis ir prof. Kazimira Danutė Prunskienė

1991–1994 m. Baltarusijos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos nario korespondento prof. STANISLAV ŠUŠKEVIČ sveikinimas 2008 m. gruodžio 2 d. Lietuvos MA konferencijoje

Gerbiamasis Lietuvos mokslų akademijos prezidente, gerbiamieji svečiai, ponios ir ponai!

Nuoširdžiai dėkoju Lietuvos mokslų akademijos prezidiumui, suteikusiam man didelę garbę dalyvauti mokslinėje konferencijoje ir tarti sveikinimo žodį.

Susikūrus Sąjūdžiui, kuriam ir skirta ši konferencija, labai greitai žodis „sąjūdis“ tapo bendrinis ir buvo įtrauktas į žymius pasaulio žodynus bei žinynus, o Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariai tapo žinomi toli už Lietuvos ribų.

Daugeliui TSRS liaudies deputatų, tarp jų ir man, teko dalykiškai susidurti su Sąjūdžio atstovais Kremliuje, pirmame Liaudies deputatų suvažiavime. Net paviršutiniškai susipažinus su jų veikla, buvo galima suprasti, jog lietuviai intelektualai, mokslo ir kultūros veikėjai, sukūrę Sąjūdį, „taikiai sukilo“, jei taip būtų galima pasakyti, prieš TSRS inteligentijos žeminimą. Nuosekliai, žingsnis po žingsnio, jie visai TSRS

parodė, kad inteligentija – tai nėra jokios politinės reikšmės neturintis tarpsluoksnis, kaip teigė marksizmo-leninizmo apologetai. Jie vienareikšmiai davė suprasti: tarybinė inteligentija sugeba tapti intelektualiausia savarankiška politine jėga ir įrodė savo reikalavimų teisingumą, remdamiesi ne ideologinėmis dogmomis, o faktais ir konkrečiais oficialiais aukščiausių TSRS vadovų pasirašytais bei patvirtintais dokumentais.

Sąjūdžio veikla – tikras efektyvaus, nuosaikaus, išlaikyto radikalizmo pavyzdys, tai ir nuoseklaus šio radikalizmo spartinimo pavyzdys, kai kiekvienu konkrečiu atveju oponentai ar valdžios atstovai sutrinka. Pavėluota valdžios atsakomoji reakcija į Sąjūdžio iniciatyvas akimirksniu sukeldavo demokratinių ir nacionalinių siūlymų, kuriuos teikdavo intensyviai dirbantis smegenų centras – Sąjūdžio elitas, – eskalaciją. Reikėjo būti išties labai išmintingiems ir pateikti viską taip, kad Gorbačiovas priimtų Sąjūdžio pradinę organizaciją, prisidedančią prie gorbačiovinės perestroikos koncepcijos.

Sąjūdis žinojo vertybes ir mokėjo parodyti vienybę laikydamiesi demokratiškumo principų pačiame judėjimo viduje. Aš, pavyzdžiui, gerai pažinojau bei bendravau su Sąjūdžio nariais, ir tik žymiai vėliau sužinojau apie gana sudėtingus žmogiškuosius santykius pačiame judėjimo viduje. Šiukšles iš pirkios išvežti buvo iš tiesų pražūtinga, kai kalbama apie aukščiausiuosius žmogiškuosius ir nacionalinius interesus. Derybose su komunistiniais ideologais ir valdančiaisiais Sąjūdis parodė visų savo narių aukščiausią kultūrą ir drausmingumą.

Aš ir šiandien negaliu atsakyti į klausimą, kokios yra tokio aukšto politinio profesionalizmo ištakos ir komponentės. O tai labai pamokoma ir būtina tiems, kurie tebėra „tarybinėje“ būsenoje ir turi didžiulį norą ištrūkti iš komunistinio glėbio tiek Baltarusijoje fizine, tiek ir moraline prasme, kas, kad ir kaip būtų gaila, dar yra neįveikta visoje posovietinėje erdvėje.

Baltarusijos inteligentai pavydi (gerąja prasme) Lietuvos

inteligentams ir toliau ketina remtis jūsų patirtimi. Mes taip pat norime įtvirtinti Baltarusiją kaip tikrai savarankišką, nepriklausomą valstybę ir ketiname kūrybiškai priimti bei pasinaudoti visu tuo, ką laimėjo Sąjūdis. Suprasti tikrąsias, Sąjūdžio politinėje praktikoje naudotas vertybes padės ši konferencija, sukvietusi Lietuvos Nepriklausomybės siekiui ištikimus profesionalus ir aktyvistus.

Didelės jums sėkmės ir laimėjimų!

Iš kairės: prof. Povilas Gylys,
LMA akad. Justinas Marcinkevičius,
Romualdas Ozolas, prof. Bronislavas
Kuzmickas

Sąjūdis ateina iš toli

LMA AKAD. JUSTINAS MARCINKEVIČIUS

Prieš 20 metų:

1988 m. birželio 3 d. Gražus, saulėtas pavakarys. Lietuvos mokslų akademijos salė daugiau negu perpildyta. Nusėstos palangės, užkimšti visi praėjimai. Scenoje tuometinis Akademijos viceprezidentas Eduardas Vilkas. Žinojau jį kaip originaliai, savarankiškai mąstantį mokslininką, mėgstantį ir mokantį kalbėti paradoksais, o to meto Sovietų Sąjungos (ir Lietuvos) tikrovė ir ekonominė situacija buvo tikrai paradoksali – nežinia kaip ir kodėl tas didžiulis monstras vis dar laikėsi. Taigi tikėjausi įdomaus ir aštraus pokalbio. Kad ir apie mūsų respublikos savarankiškumą, juolab kad išvakarėse ta tema buvo diskutuota Mokslininkų rūmuose Verkiuose.

Salė ūžė, kalbėtojai vienas per kitą siūlė kurti visuomeninį judėjimą Gorbačiovo skelbiamam viešumui ir pertvarkai remti. Kaip daugumas suprato: prisidengiant „perestroika“ siekti toliau ir giliau.

Buvo pasiūlyta ir išrinkta Iniciatyvinė 35 žmonių grupė.

Šitaip prasidėjo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Ar galima laikyti tą dieną Sąjūdžio pradžia? Dokumentiškai – taip. O iš tikrųjų šitaip mąstant būtų tik dalis tiesos. Kiekvienas reiškinys, o ypač toks galingas, toks visa aprėpiantis, tautos istoriją ir žmonių likimus keičiantis reiškinys kaip Sąjūdis, galėjo ir turėjo išaugti, iškilti aprėpdamas, išryškindamas idėjas ir siekius, kylančias iš nacionalinės sąmonės gelmių. Be abejo, didžiausias tarp jų buvo nepriklausomybės siekis. Formuodamasis Sąjūdis turėjo paremti save *istorine* tradicija, aktualizuodamas artimesnę ir tolimesnę praeitį, pabrėždamas tautinės patirties ženklus ir simbolius – vėliavą, himną, herbą ir pagrindinį, esminį mūsų gyvasties rodiklį ir garantą – lietuvių kalbą. Vadinasi, *Sąjūdis ateina iš toli*, jo turbūt net neįmanoma tiksliai datuoti. Tai, galima sakyti, nuolatinė lietuvio dvasios būsena, bangavimas istorijos tėkmėje. Lyg žvakė vėjyje jau, atrodo, stipresnis gūsis pagriebė ir nusinešė jos liepsną į tamsą, į nebūtį. Bet – atsilaiko, atsigauna, šviečia. Sąjūdis – tautos gyvybės rodiklis, ranka, kuri iškėlė Lietuvos žiburį, pridengė jį nuo skersvėjų, pasidalijo juo su visais. Gal pasirodys netikėta, bet Sąjūdžio šaknis aš matau XIX a. sukilimuose, mūsų „vargo mokykloje“, knygnešio maišelyje, Mažvydo „Katekizme“, Maironio „Pavasario balsuose“, 1918 m. vasario 16-osios akte, Nepriklausomybės kovų savanorio kraujo laše, partizanų žeminėje, mūsų kultūros pastangose laikytis ir išlikti... Ugnis nebuvo išblėsusi – prie jos buvo budėta, ji buvo kurstoma. Sąjūdis yra tai, kas neleidžia jai užgesti. Įvairiais istorijos etapais Lietuvos sąjūdžiai galėjo būti įvairiai vadinami, tačiau man artima sąjūdžio kaip tautos dvasios samprata, jo jėgą ir galią matau jo visuotinume, atvirume, demokratiškume.

Kiekvienõs tautõs istoriją sudaro jos sąjūdžio istorija – politinių, socialinių, luominių, religinių, nacionalinių, kultūrinių ir kitokių. O kiekvieno jų sėkmę (didesnę ar mažesnę) arba ir visišką nesėkmę nulemia sąjūdžio gelmė, jo sugebėji-

mas aprėpti kuo daugiau tikrovės ir ATSPĖTI, pagauti *tinkamiausią* sau laiką. Pastarasis Lietuvos Sąjūdis tai atliko, galima sakyti, genealiai. Tai didele dalimi ir nulėmė jo sėkmę.

Žavėjausi ir žaviuosi žmonėmis, sudariusiais 1988 m. Sąjūdžio iniciatyvinę grupę. Buvome tarpusavy mažai pažįstami arba ir visai nepažįstami, mūsų pažiūros vienui ar kitu klausimu ne visada sutapdavo. Buvo tarp mūsų karštesnių ir atsargesnių. Tad konfliktai ir tam tikri nesutarimai buvo neišvengiami. Nepaisant visko, liko nuostaba, kaip greitai iniciatyvinė grupė sukūrė struktūras visoje Lietuvoje ir atvedė Sąjūdį į pirmąjį suvažiavimą. Čia noriu prisiminti šimtus žmonių miestuose, miesteliuose ir kaimuose, gamyklose, ūkiuose ir mokyklose kūrusių, kėlusių, telkusių Sąjūdžio grupes vietose, skleidusių atgimimo ugnį. Dabar tai, deja, neretai užmiršti, nustumti buvę Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio aktyvistai. Nesu įgaliotas, tačiau šiandien noriu ištarti jiems nuoširdų ir pagarbų „ačiū“. Didele dalimi tai jų dėka kas dieną, kas valandą kito Lietuvos dvasinis peizažas, švito istorinės ir gyvosios tikrovės tiesa, žmonės augo, šviesėjo. Juos stebino, svaigino jų pačių drąsa, pažadinusi juos iš jų *atskirybės*; jie kėlėsi ir ėjo į *bendrumą*. Į *pakantumą*. Tai buvo metas, kai niekas dar nesidalijo tikrų ir tariamų nuopelnų. Valstybės atkūrimo sunkumas buvo dar prieš akis. Tauta dar mąstė širdimi, bet ji sparčiai (ypač po pirmojo suvažiavimo) augo į politinę tautą, vis garsiau, aiškiau ir nekantriau ištardama ką atmeta ir ko siekia.

Kai dabar prisimeni pirmąjį – tą, pavasarinį, sakytum, gaivališką, šiek tiek romantišką, trispalvėmis ir šypsenomis pražydusį tą pirmąjį Sąjūdžio etapą – kai jį prisimeni, tai supranti, kad nieko gražesnio, nieko prasmingesnio, nieko broliškesnio nesi patyręs. Nei tu pats, nei visa mūsų tauta. Atgimimo laikotarpis, galima sakyti, *visą tautą* išvedė į lyderius. Šitokį išgyvenimą istorija mažai kam duoda. Mūsų kartai ji suteikė tokią galimybę. Dėkoju likimui, kad man teko

regėti tuos daugiatūkstantinius Sąjūdžio mitingus, būti jų dalyviu. Kad patyriau didžiulį pilietinį ir poetinį išgyvenimą stovėdamas Baltijos kelyje. *Iš meilės kilo Sąjūdis.* Iš meilės dar gyvam savo kraštui, jo istorijai ir kultūrai, iš meilės kalbai, teisybei ir teisingumui. O svarbiausia – *iš meilės žmogaus laisvei.* Gal tik retas mūsų tada suvokė, kad laisvė – tai darbas, nuolatinis, alinantis darbas, deginanti kūryba, našta, pareiga ir įsipareigojimas. Ar išlaikėme, ar pakėlėme būtent šį egzistencinį išmėginimą laisve? Paradoksas: Baltijos kelyje dvasiškai, moraliai buvome, ko gero, laisvesni nei dabar. Laisvi tada buvome nuo politinio ir socialinio egoizmo, nuo neapykantos, pykčio, pavydo, keršto, nuo karjerizmo ir smurto, nuo melo ir demagogijos... Ir nuo daugelio kitų juodų dalykų. Laisvė ir nepriklausomybė iš tikrųjų buvo deklaruota ir paskelbta ten, Baltijos kelyje. Susiėmę už rankų žmonės *savaip* balsavo, *savaip* pasirašė nepriklausomybės aktą. Jie buvo pilni Lietuvos, ir visiems jos užteko. Jie dar nesidalijo jos girių, laukų, ežerų. Greit jau sunku bus įtikinti jaunesniąją kartą, kai buvo *toks* Sąjūdis, kuris laisvę ir nepriklausomybę norėjo sverti ne nuosavybės gramais ar tonomis, o suvereniteto absoliutu. Kyla įžūlus klausimas: ar tik nepavergėme savęs *patys*, ar nepasivergėme kontrabandai, korupcijai, kyšininkavimui, godumui, masinei antikultūrai? Pasirodė, jog išlikti lietuviu laisvėje nė kiek nelengviau (o gal net sunkiau) negu nelaisvėje. Taip, tikroji žmogaus gyvenimo vertė išsiskleidžia laisvėje ir tėvynėje. Mūsų tauta mažai yra gyvenusi laisvėje, ji turi nedidelę tokio gyvenimo patirtį. Prisimename nuostabiuosius Sąjūdžio mitingus, tūkstančius žmonių, skanduojančių „Lie-tu-va!“, vadinančių tą Lietuvą motina, brangiausia, mylimiausia, vienintele – ir, galima sakyti, čia pat brukančių ranką į tos pačios Lietuvos kišenę: nugriebti, išplėšti, pasisavinti. Iš tiesų tai nėra laisvi žmonės. Sąjūdžio bangos pakylėti jie įsikibo į valdžios ar turto plaustą. Ir plūduriuoja. Dažniausiai tur-

tingai plūduriuoja. Sąjūdžio kaltė, jo klaida, jo *nepakankamumas* – kad jis nesugebėjo šių žmonių pažinti, nuspėti jų veiksmų, poelgių, ketinimų.

Didelė Sąjūdžio klaida (ir kaltė!) – kad jis toleravo (o ne sykį ir skatino) Lietuvos žmonių supriešinimą. Todėl Sąjūdis ir neišaugo į moralinę jėgą, jis baigėsi 1990 m. kovo 11 d., aktais ir deklaracijomis realizavęs savo politinę programą.

Bet jis nesibaigė žmonių atmintyje. Metams bėgant dar labiau išryškės jo vaidmuo, jo reikšmė naujosios Lietuvos istorijoje. Išryškės neabejotinos Sąjūdžio pamokos. Ir jo klaidos.

2008 05 27 LMA sesija „Lietuva: nuo Atgimimo iki Europos Sąjungos“

Kultūros pokyčiai: nuo vienmačio į daugiamatį mąstymą

ROMUALDAS OZOLAS, NEPRIKLAUSOMOS VALSTYBĖS ATKŪRIMO AKTO SIGNATARAS

Kultūros pokyčiai – tai visų pirma mąstymo pokyčiai.

Mąstymas į kultūrą kaip gyvenimo būdą ateina per politiką.

Vienmačio mąstymo reikalavimas Lietuvą užgriuvo kartu su okupacija. Jeigu užsienio politikoje jis reiškė pasaulinės socialistinės revoliucijos procesų skatinimą, vidaus politikoje – žemės ūkio kolektyvizavimą, pramonės industrializavimą bei karinio potencialo stiprinimą, tai dvasinio gyvenimo sferoje – teisingo mąstymo įsisavinimą, konkrečiau – supratimą, kaip vykdyti minėtus strateginius reikalavimus. Visa tai buvo subordinuota vienam vieninteliam tikslui – komunizmui, Dievo žadėtosios gerovės ir gėrio karalystės sukūrimui bei laimingam žmogaus gyvenimui.

Tai buvo galinga idėja, apibendrinusi visą su Renesansu prasidėjusią Europos dvasinių ieškojimų linkmę, o kartu su alternatyvine nacionalsocializmo idėja sukūrusi XX a. gyvenimo turinį, kurį tik nuo Antrojo pasaulinio karo buvo pri-

verstas pradėti arbitruoti iki tol tyliai galias kaupęs tradicinis, demokratiniu bandantis išlikti Jungtinių Valstijų kapitalizmas.

Kai 1982 m. parašiau ir 1983 m. „Literatūra ir menas“ paskelbė mano esė „Pasaulis yra čia“, kurioje bandžiau parodyti, kaip tarybiniame globalume Lietuva bando atrasti save ir pajusti būtinį autentiško gyvenimo džiaugsmą ne kažkur ten už horizonto, o savo pačios žemėje, Juozas Keliuotis perdavė, kad perskaitė įtikinančią Lietuvos gyvenimo analizę. Tačiau telefonu susilaukiau klausimo: „O kas jums davė teisę taip rašyti?“

Gyvenimo kontrolė buvo jau tikrai gili: netgi mąstyti teisę kažkas turėjo duoti!

Šiandien jau žinome, koks abiejų radikaliųjų XX a. idėjų likimas: krūvos žmonių kaulų, po kurias kaip žaltvykslės klajoja abiejų – ir komunizmo, ir nacionalsocializmo – mutantai. Nežinom tik trečiojo veikėjo – demokratinio kapitalizmo, arba visuomenės natūraliosios plėtros koncepcijos, likimo. Nors, tiesą sakant, galėtume sakyti ir taip: nuo to momento, kai pasaulyje pasirodė Šaltojo karo pagimdytos korporacijos, kurių biudžetai pralenkė nacionalinių valstybių biudžetus, o įmonės buvo išvaduotos nuo socialinės atsakomybės kapitalo kilmės vietai, kapitalizmo ir demokratijos santykiai tapo rimta vidine kapitalizmo problema, kurios sprendimo šiandien dar nematyti, o sprendimo paieškose vienaip ar kitaip dalyvaujame ir mes.

Galime pasidžiaugti ir pasididžiuoti, kad tarybinio komunizmo įveikoje dalyvavome aktyviai, o jo tvirtovės – Tarybų Sąjungos – žlugime Lietuva suvaidino išskirtinį vaidmenį.

Kokias visų pirma proto problemas paliko mums pasibaigusi proto vienmatiškumo reikalavimo epocha?

Bendriausia prasme – analogiškas: traumatologines. Tik jeigu vienmačio mąstymo reikalavimas nacionalinį protą smūgiavo taip, kad tauta kurį laiką kaip po nokauto buvo prara-

dusi sąmonę, tai mąstymo draudimų panaikinimas tą sąmonę apsvaigino tarsi pergalės garbei mažumėlę ko nors padauginus. Tipiškiausi pavyzdžiai? Iš Pirmosios respublikos pabaigos tokiu gali būti paskutinis ministrų kabineto posėdis. Iš Antrosios respublikos pradžios – Verslininkų klubo vadovų reikalavimas panaikinti visus mokesčius (beje, jų recidyvas – kasmet tebešvenčiama Gyvenimo be mokesčių diena).

Taigi vietoj mąstymo nelaisvės buvo pasirinkta mąstymo laisvė.

Deja, mąstymo laisvė ir laisvas mąstymas – anaiptol ne tie patys dalykai. Laisvas mąstymas reiškia žmogaus sugebėjimą nuo fakto nekliudomai pakilti iki aukščiausių apibendrinimų arba atvirkščiai – iš aukščiausių abstrakcijų nusileisti į konkrečiausią realybę. Kad tas procesas nekliūtų už kokių nors vidinių mąstančiojo kliuvinių, jis privalo vertinti mąstymo abstrakcijas kaip deramas mąstymo priemones, jų vertės vardan neniekindamas empirinių faktų, o empirinio fakto vertingumo vardan nesuniekindamas abstrakcijų. Tai – sėnos mąstančios kultūros problemos. Graikams prireikė beveik tūkstančio metų, kol Aristotelis rado patyrimo ir mąstymo pusiausvyros gaminimo mechanizmą – logiką, jos pagalba sukurdamas savąją filosofinę pasaulio rekonstrukciją. Dviejų tūkstančių metų prireikė, kol tą meną įsisavino Europos barbarai, savo prigimtinį nepasitikėjimą abstrakcijomis sudėliodami baltiškosios kilmės skeptiko Imanuelio Kanto „Kritikomis“. Lietuviai kovai su represyviai siūlomomis krikščionybės abstrakcijomis sutelkė didžią imperiją, kurią gindami nė nepastebėjo, kaip per sąjungininkų lenkų socialinių garantijų sistemą į lenkų kultūrą buvo susiurbti su visa imperija. Atsipeikėjusiesiems susiorientuoti nebuvo skirta nė šimtmečio, jei laiką skaičiuosime nuo Valančiaus. O iš Vakarų jau plaukė madingos klasikinį europinį mąstymą dekonstruojančios pozityvizmo ir pragmatizmo koncepcijos.

Galima tik stebėtis, kaip sėkmingai lietuviai išnaudojo tą sunkų, anot Jono Basanavičiaus, atsikvošėjimo laikotarpį: nauju idėjiniu pamatu atkūrę, o iš tiesų – sukūrę valstybę, paskui laikydami nepaprastos įtampos diplomatinį frontą, jie per du dešimtmečius sugebėjo suvokti, kad nacionalinė valstybė – tai pasaulio kultūros vertimas į lietuvių kultūros formas ir – svarbiausia – lietuvių kalbą, kuri yra aukščiausia kultūros lytis. Ir ne tik suvokti – pakloti tokio suvokimo filosofinius ir idėjinius metmenis, visų pirma Stasio Šalkauskio asmens ugdymo pedagogika, Antano Maceinos egzistenciniu kriticizmu, Juozo Keliuočio moderniuoju nacionalizmu, grupės intelektualų manifestu „Į pilnutinę demokratiją“, pagaliau – ir absoliučiai autentiškais meno kūriniais, tokiais kaip *Ars* grupės dailė, Vytauto Mačernio poezija ir jau emigracijoje – Mariaus Katiliškio ir Antano Škėmos proza.

Karlo Markso empiristinė buvimo interpretacija dėl savo praktinių orientacijų buvo labai patraukli kiekvienam konkrečiam protui. Būdama dėmesinga tikrovės faktui, ji neatmetė galimybių juos apibendrinti bet kokiu lygmeniu ar aspektu. Perleista per rusiškojo masinio proto mėsmalę, Markso filosofija tapo marksizmo-leninizmo ideologija, pagal kurią K. Markso ekonominis determinizmas ir proletariato interesų kaip istorinio protingumo įsikūnijimas nebeturėjo kelti abejonių – turėjo būti teisingos.

Net viduramžiais buvo įnirtingai diskutuojama – idėja yra reali ar eventuali – egzistuoja kaip idealus daiktas ar tik kaip oro virptelėjimas tariant idėją žymintį žodį? Europietiškajam empiristinių polinkių protui labai ilgai tiesiog nepakeliama buvo prielaida, kad idėja nėra kažkas tas pats, kas ir apibūdinama žodžiu Dievas. Rusiškasis marksizmas, tardamas žodį „komunizmas“, manė jo negalint nebūti realiai – ir kažkur gal visai netoli. Europoje merdėjant Dievui, po karo daug Vakarų intelektualų buvo tiesiog pamišę dėl marksizmo.

Panaši proto laikysena buvo nesvetima ir lietuviškajam mentalumui, kuris už žodžio be didesnių problemų norėjo matyti juo žymintį daiktą. Kam problemų buvo kilę ar kilo, jau buvo išvažiavę už Atlanto arba dar važiavo už Uralo. Po Partizanų karo marksizmas Lietuvoje įsikūrė palyginti jaukiai, nesunkiai atsisakydamas ir ontologijos, ir gnoseologijos, pažinimo variantiškumą pakeisdamas vadinamąja atspindėjimo teorija, pagal kurią visos sąvokos atitinkamam mąstymo lygmeniui tikrovę susemia savin tiek nepriekaištingai, kiek sėkmingai tu gali naudotis logika ir jos taikymo metodika. Iš čia kilo Eugenijaus Meškausko vadinamoji mąstymo metodologija arba marksizmo deideologizavimo ir jo sąvokyno analizavimo loginio nepriekaištingumo požiūriu koncepcija. Ji marksizmo nekvestionavo iš esmės: tą judesį daryti ar nedaryti ji paliko su šia „metodologija“ susipažinusiųjų nuožiūrai, jų laisvai valiai.

Ši valia reiškėsi tuo, kad jaunieji rinkosi savo polinkius atitinkančias Vakarų filosofijos kryptis, jas analizavo ir savo tekstus skelbė kaip „Vakarų buržuazinės filosofijos kritiką“. Taip į Lietuvą dar iki Nepriklausomybės atėjo ir įsitvirtino egzistencializmas ir beveik visos neopozityvizmo atmainos – pradedant fizikalizmu, baigiant logine lingvistika. Daugelis jų apsivainikavo konceptualiomis lietuviškosiomis transkripcijomis ir eksplikacijomis, lietuvių mąstytojus nuvedusiomis jų pramintais keliais ir per naująją – Nepriklausomybės erdvę. Taip vietoje marksizmo vėrėsi praraja, kurios nei egzistencializmas, nei neopozityvizmas užpildyti nereikalavo. Į tą tuštumą garmėjo ir mąstymas apie valstybę. Porą trejetą metų po Nepriklausomybės atkūrimo mąstymų apie valstybiškai atsakingą buvimą stoką prisidengti bandėme, ragindamiesi iš naujo perskaityti Stasį Šalkauskį, Antaną Maceiną, iš vyresniųjų – Vydūną. Visi jie į mūsų dienas ėjo su istorijos dulkėmis, kurias dar turėjome nuvalyti nuo jų apsiaustų ir veidų. Nebuvo

laiko. Labai greitai jie buvo patraukti į užkulisius, avanscenon išvedant Algirdą Julių Greimą, Vytautą Kavolį, kitus pastaruoju metu ir šiems nebetenkant autoritetų sugestyvumo.

Pogrindinė spauda, buvusi svarbias Lietuvos vadavimosi politinis veiksnys, mąstymo galiomis nepralenkė R. Kalantos veiksmo idėjinio imperatyvumo, pagal kurį išsivadavimas alternatyvų neturi.

Atgimimo patirtis su visais jos idealais ir principais buvo koncentruota Lietuvos Respublikos Konstitucijoje.

Kas dėjosi po Konstitucija, t. y. tikrovėje, galima būtų apibūdinti taip: turto persidalijimo triukšmas ir įniršis.

Ūkinėje, juridinėje ir politinėje sumaištyje į laisvę pasukęs protas virto savivaliaujančiu – arba žaidžiančiu, arba ką nors aptarnaujančiu, o laisvas, arba kritinis, protas mutavo į cinizmą arba grimzdo tylon. Nenorintį nutilti nesunku buvo nutildyti: informacijos gausa, dažnai perauganti į nebesuvokiamą informacinį gaudesį, naikino pati save, o suinteresuotieji tyla padėdavo jai, disonansinį mąstymą paprasčiausiai nutylėdami. Valstybė kaip naciją vienijantis, bendriems veiksmams telkiantis veiksnys iš viešosios erdvės buvo išprašytas. Tarsi valstybė, kaip ir okupacijos metais, būtų vispusiškos represijos aparatas.

Šiandien mūsų proto situaciją būtų galima apibūdinti vienu žodžiu: dekonstrukcija. Tai ne tik klasikinių mąstymo idealų ir principų atsisakinėjimo būdų paieška, tai ir aktyvi visos klasikinės dvasinės patirties eliminavimo pozicija. Kad ji neatrodytų pernelyg radikali, naudojamasi neokantininkų atliktu principo ir vertybės atskyrimu, principą, tiesa, mielai atiduodant cinikų pajuokai, vertybę pasiliekant kaip aukštojo mąstymo sugebėjimų požymį. Paklausykit, kas dabar nekalba apie vertybes! Žmogaus orumas, laisvė, demokratija, lygybė, teisinė valstybė ir žmogaus teisės – tai Europos Sąjungos vertybės (Konstitucijos 2 straipsnis). Yra ir kitokių vertybių. Ir inte-

lektualu, ir patogu: principus turi išduoti, vertybes gali be vargo parduoti.

Pastaruoju metu vis aktyviau skatinama panieka abstrakcijai apskritai – kažkas iš anapusinio pasaulio: abstrakcija, girdi, esanti pančiai mąstymo laisvei, proto diktatūros įrankis, apskritai mąstymo akligatvis.

Abstrakcija daug amžių Europai buvo proto vėliava, protingumo indas, mąstymo orientyras, prieinamas visiems ir kiekvienam, kuris nori ne tik justi, jausti ar kitaip reaguoti, bet ir mąstyti, t. y. valdyti save ir aplinką, taip įgydamas protingo santykio su pasauliu galimybę. Pats. Nelaukdamas patarimo, nurodymo ar įsakymo, taigi – neleisdamas savimi manipuliuoti. Kelti ranką prieš abstrakciją – tai kelti ranką ir prieš kalbą – žmogų iš kitos gyvasties skiriančią galią, nes juk ir kiekvienas žodis galų gale yra abstrakcija – daikto vardas, o ne pats daiktas. Labai daiktiškas, bet netapatus daiktui. Tai galų gale kelti ranką prieš valstybę, nes valstybė, pradedant Konstitucija ir baigiant ministerijų planais – tai abstrakcijose sukauptas mūsų supratimas, kaip mums visiems tvarkytis. Jų likimas – kaip ir visų planų: likti neįgyvendintais, likti šalia tikrovės, kuri susiformuoja iš mūsų vilčių ir žygių, bet labiausiai – iš inertiškosios materialybės. Tačiau bet kuriuo atveju jie yra ženklai, į kuriuos gali orientuotis visi, įgydami bendrumo pajautą, kurią teteikia valstybė – bendro gyvenimo sutartis.

Tad eidami į laisvę ir nepriklausomybę – ar tikrai į nepriklausomą valstybę ėjome? Nes valstybė visų pirma yra gyvenimas su atsakomybe – asmenine ir bendruomenine, taigi – ne tik sau, bet ir tautai.

Sąjūdis buvo nuolatinė intelektualinė ne tik valdžios, bet ir viso gyvenimo tėkmių priežiūra, kurios dėka buvo analizuojami valdžios ir visuomenės veiksmai, daromi sprendimai apie jų priimtinumą ir reikalaujama atitinkamos reakcijos.

Šiandien virš mūsų tikrovės triukšmų – filosofinė tyla. Ren-

giami kolektyviniai įvairių žinijos sričių pasamprotavimai – įvairios konferencijos. Tačiau nei jos partijų girdimos, nei – pagaliau – jos, tiesą sakant, ne tik apie technologijas.

Kažkada iš svarstybų, kokia turėtų būti nauja LTSR Konstitucija, Mokslų akademija visuomenei padėjo išeiti į Sąjūdį. Gal šiuolaikinė Nepriklausomos Lietuvos Akademija galėtų pasakyti, kokia turi būti naujoji Lietuvos valstybė žiūrint į ją ne iš politinių pažemių, tegul ir vadinamų didžiąja vizija, o iš mūsų protui prieinamų refleksijos aukštybių. Gal taip būtų imtasi ir aukščiausio Tautai uždavinio – išsivaduoti iš radikalaus, ideologizuoto empirizmo išgelbstint ne tik abstrakciją, bet ir mąstymą? Bent jau valstybinį.

Nes filosofinėje tyloje, kuri tvylo virš viso to turto persidalijimo politinio triukšmo, mokyklos atsisako jaunos sielos ugdymo, pereidamos prie jos įgeidžių, tapatinamų su žmogaus teisėmis, gi mokymas remiamas nebe supratimu, o interpretavimu – nebe logika, o išskaičiavimu. Istorija tampa naratyvu – pasaka, priklausančia nuo pasakotojo. Kalba kaip nacionalinė kultūros prasmių ir reikšmių sistema – nebe kriterijus, ypač prieš pasaulio komercinius ir politinius reikalavimus, tuo labiau kad tam tyliai padeda žinijos skaitmenizacija.

Visa tai, sakoma, yra nauja ir modernu. Visa tai sutampa su prisitaikymo prie globaliųjų procesų būtinybe.

O ką tada pasakyti apie Sąjūdžio idealus ir principus?

Jeigu diplomatiškai – pasakyčiau: aš nežinau.

Eurostatas teigia, kad Lietuva – socialiai neatsakinga valstybė. Lietuvos atsakingi pareigūnai tvirtina, kad emigracija Lietuvai – didžiausias gėris.

Užsienio politologai sako, kad mūsų demokratija negaluoja, o politikoje – krizė. Jiems pritaria tik opozicija, ir tai ne visa.

Kalbama, kad antras metinis Lietuvos biudžetas iškeliauja

per neapmokestintus pelnus. Nežinau. Nes duomenys saugomi vyriausybių su grifu „slaptai“. Kaip verslo paslaptis.

Aš daug ko nežinau. Mes daug ko nežinome.

Nežinau, ar baigsime pagaliau nacionalinį stadioną Vilniuje. Nežinau, ar bus pagaliau nacionalinei kolekcijai po 18 metų pradėti supirkinėti dailės kūriniai, ar taip ir liks privačių entuziastų reikalas. Nežinau, kuo taps Valdovų rūmai. Nežinau net, kiek laiko su tokiu gimstamumu ir tokia laukiama imigracija išsilaikys pati lietuvių gentis.

Žinau viena: mano *pasaulis* yra čia. Dar daugiau: pasaulis yra *čia. Čia* yra pasaulis. Aš už jį atsakingas. Kartu su savo valstybe. Nes ji – mano. Ir jeigu dar nežinau, kaip ta atsakomybė turi įsikūnyti, turiu sužinoti

Tik būtų gerai, kad vietoje *aš,* laisva valia ir džiugia dvasia galima būtų sakyti *mes.*

Nes Lietuva yra ne tik drąsi, kaip teigia infantiliškas jos prekinis ženklas, bet ir protinga, kaip sakė Sąjūdis. O mes ne vienas tuo dar tikime.

LMA sesijos prezidiume. Iš kairės: užsienio reikalų ministras Petras Vaitiekūnas, LMA prezidentas akad. Zenonas Rokus Rudzikas, Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininkas Česlovas Juršėnas

Nuo atgimimo iki Europos Sąjungos ir NATO

PETRAS VAITIEKŪNAS, UŽSIENIO REIKALŲ MINISTRAS, NEPRIKLAUSOMOS VALSTYBĖS ATKŪRIMO AKTO SIGNATARAS

Leiskite savo kalbą šiai garbingai auditorijai pradėti nuo citatos, atspindinčios Lietuvos padėtį pasaulyje bei Mokslų akademijos vaidmenį mūsų valstybės gyvenime.

„Gyvendami nenormaliai pavojingoje vietoje, mes neturime moralinės teisės pasitenkinti tik normaliais darbais ir normalia pažanga. Negalėdami plėstis horizontaliai, mes turime kilti vertikaliai... Kuo mažesnė tauta, tuo labiau ji turi būti išmokslinta. Kitaip jai gresia lėta mirtis, ištirpimas. Galingas protas, susijungęs su aukšta religine dora, nežino pralaimėjimų“, – taip tarpukaryje rašė originalus Lietuvos pranašas Kazys Pakštas.

Lietuvos mokslui, kuris jau seniai yra tarptautinis ir pelnęs pasaulinį pripažinimą, tenka ypatingas vaidmuo savo galimybėmis, patirtimi ir pavyzdžiu padėti šalies visuomenei pozityviai keistis, kai iš išorės spaudžia stiprios globalizacijos jėgos.

Lietuvos delegacija buvo kintančio vieno klausimo (*one*

issue) delegacija tiek dvišaliuose, tiek ir daugiašaliuose formatuose. Būdama nedidelė ir turėdama ribotus išteklius Lietuvos delegacija veikė, siekdama vieno prioritetinio tikslo. Šie tikslai, aišku, kito kiekviename valstybės raidos etape.

Atgimimo laikotarpiu buvo visuomenės konsensusas dėl vieno tikslo – nepriklausomos valstybės atkūrimo. Kiti klausimai, tokie kaip ekonominių saitų išlaikymas, net nebuvo keliami.

Lietuviai visuomet jautėsi europiečiais. Lietuvių supratimas, tapatinimasis su Vakarų lotyniškąja civilizacija – Europa ir Amerika – išliko per visą sovietmetį.

Taigi nepaisant 200 metų (su 25 m. pertrauka XX a. pirmoje pusėje) Rytų bizantiškosios civilizacijos įtakos dėl politinės priklausomybės nuo Rusijos, Lietuviai/Lietuva išlaikė savo priklausymo Vakarų lotyniškajai civilizacijai supratimą. Sovietizacija ir rusifikacija per kontrastą tik stiprino Lietuviuose priklausymo Vakarų lotyniškajai civilizacijai su(si)vokimą.

Neabejodami Lietuvos priklausomybe Vakarų lotyniškajai civilizacijai, deja, privalome atsižvelgti ir į Rytų bizantiškosios civilizacijos poveikius. Bizantiškoji civilizacija Lietuvai darė įtaką jau LDK laikais dėl vidinės sąveikos su gudais, taip pat ir dėl sąveikos su Maskvos/Rusijos valstybe. Rytų bizantiškosios civilizacijos įtaka Lietuvai suintensyvėjo Lietuvą įjungus į Rusijos imperijos sudėtį, o dar labiau – į SSRS sudėtį.

Neformaliai Lietuva (kartu su Latvija ir Estija) buvo vadindama „SSRS laukiniais vakarais“. Visus „pribaltus“ – apibendrindavo vienas pavadinimas „vokiečiai“, kas eilinio Sovietijos gyventojo sąmonėje reiškė „ne rusą“ arba „vakarietį“. Neatsitiktinai lietuvių (taip pat ir latvių bei estų) aktoriai „Lenfilmo“ ir „Mosfilmo“ statytuose filmuose apie II pasaulinį karą (SSRS vadintą Didžiuoju Tėvynės) vaidino vokiečius bei

kitokius vakariečius. Nesenas to pavyzdys – Lietuvos Respublikos kultūros atašė Rusijoje J. Budraitis 2008 m. statytame filme vaidino nacių pareigūną.

Lietuviai išlaikė savojo valstybingumo tradiciją bei nesenо valstybingumo aiškų prisiminimą. Juo tebegyveno karta, ne tik gimusi, bet ir buvusi aktyvi nepriklausomoje Lietuvoje.

Su Vakarų lotyniškąja civilizacija Lietuvą ir lietuvius siejo ir pokario išeivija, nemažam šeimų skaičiui siuntusi ne tik materialias perlaidas, bet ir nepriklausomą spaudą bei laisvą žodį.

Ne paskutinis vaidmuo siejant Lietuvą su Vakarų lotyniškąja civilizacija teko Katalikų Bažnyčiai, po ginkluoto pasipriešinimo nuslopinimo vaidinusiai svarbiausią vaidmenį besipriešinant tiek sovietiniam režimui, tiek ir Sovietų /rusiškajai politinei-kultūrinei įtakai. Prie pasipriešinimo nemažai prisidėjo ir Katalikų Bažnyčios leidiniai įskaitant Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką.

Iš kur kilo mūsų stiprybė?

Sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje gyveno palyginti nedaug tautinių mažumų. 1989 m. surašymo duomenimis, 80 proc. Lietuvos TSR ir 50 proc. Vilniaus gyventojų buvo lietuviai. Didesnis vadinamosios „titulinės tautybės“ gyventojų procentas buvo tik Armėnijos SSR (96 proc.)

Lietuva neturėjo artikuliuotų teritorinių pretenzijų. Administracinės ribos buvo aiškiai apibrėžtos, artikuliuotų teritorinių pretenzijų Lietuvai nebuvo nei Baltarusijos, nei Latvijos nacionalinėje sąmonėje. Lenkų sentimentai Vilniui netapo artikuliuotomis teritorinėmis pretenzijomis. Net romantiškiausi Lietuvos atstovai nereiškė pretenzijų nei į 1920 m. sienas, nei į Mažąją Lietuvą.

Visuomenėje (išskyrus tik komunistinį elitą) buvo konsensusas dėl Lietuvos strateginio tikslo – Nepriklausomybės.

Lietuvių dispersija SSRS buvo nedidelė. Palyginimui – armėnų kitose SSRS dalyse gyveno daugiau negu Armėnijos SSR, didelės gruzinų bei azerbaidžaniečių kolonijos gyveno Maskvoje ir buvo integrali SSRS ekonominio ir kultūrinio elito dalis. Maža dispersija lėmė mažesnes sociokultūrines bei politines sąsajas su SSRS.

Lietuvių diaspora buvo vienijama Lietuvos laisvinimo, kaip „*metatikslo*“. Diasporos branduolys buvo susitelkęs vienoje valstybėje – JAV.

JAV administracija vykdė Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo politiką, kuri buvo primenama ne tik prieš kiekvienus Prezidento rinkimus. Simbolinę paramą Lietuvos siekiams pabrėždavo, pavyzdžiui, reguliarūs Valstybės departamento atstovų (tiesa, žemesnio rango) susitikimai su Lietuvos diplomatais egzilyje. Taip pat informacinė sklaida – „Amerikos balso“, „Laisvosios Europos“ lietuviškos laidos buvo finansuojamos JAV Vyriausybės. Tai leido tikėtis atkurto valstybės suvereniteto pripažinimo i š tarptautinės bendruomenės narių pusės.

Kaimyninių tautų – latvių, estų, ukrainiečių – siekiai buvo identiški/panašūs. Jie pasireiškė dažnais Estijos ir Latvijos Liaudies frontų, Lietuvos Sąjūdžio ir Ukrainos Rucho ryšiais, taip pat veiklos koordinavimu.

Atgimimo laikotarpio sulaukė tebeveikianti, nors ir mažėjanti Lietuvos diplomatinė tarnyba egzilyje. Veikė trys ambasados – Londone, Vašingtone ir Romoje (prie Šv. Sosto).

Be to, Katalikų Bažnyčios struktūros kartu buvo ir rezistencijos prieglobsčio struktūros. Aktyvi Katalikų Bažnyčios veikla palaikė kitokios nei SSRS vyraujančios nuomonės buvimą Lietuvoje, ypač kaimo vietovėse.

Tačiau Lietuvos kelią į Nepriklausomybę stabdė ir mūsų

silpnybės. Visų pirma, buvo akivaizdi santykio su SSRS/Rusija asimetrija. Rusija buvo didesnė, galingesnė ir svarbesnė veikėja nei Lietuva. Lietuva Rusijai buvo geopolitinė provincija, mažiau svarbi ne tik už Latviją, bet ir už Estiją.

Be to, Lietuva buvo visiška integruota į SSRS tiek ekonomiškai, tiek politiškai. Lietuva neturėjo jokių išorinių ekonominių ryšių su kitomis valstybėmis, tik su sovietinėmis respublikomis. Energetinė integracija į buvusios SSRS sistemą išlieka iki šiol.

Taip pat buvo didelė visuomenės sovietizacija, žmonės buvo prisitaikę gyventi tokiomis sąlygomis. Buvo susidaręs nemažas vadinamosios „žiguliukų Lietuvos“ sluoksnis. Dauguma žmonių nemokėjo kitų užsienio kalbų, mokėjo tik rusų kalbą.

Lietuvos nacionalinis-komunistinis elitas buvo tampriai ekonomiškai susijęs su SSRS elitu. Lietuvos SSRS komunistinis elitas (parafrazuojant sovietinę literatūrologiją) buvo nacionalinis tik forma, bet turiniu jis buvo sovietinis. Išsiugdyti įgūdžiai, reikalingi efektyviai veikti SSRS erdvėje, ypač Maskvoje, užtikrino asmeninę gerovę.

Nepadėjo ir tai, kad Vakaruose buvo paplitusi vieningos ir stabilios SSRS demokratizacijos tikimybės iliuzija. Daugelis Vakaruose buvo susigyvenę su „dviejų pasaulių“ tikrove, kurioje jėgų pusiausvyra ir politinis stabilumas buvo natūrali ir patogi gyvenimiška būsena, kurios nenorėjo atsisakyti. Politologai kūrė įvairius skirtingų „pasaulių“ raidos variantus, tačiau įžvalgose nenumatė Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių išsilaisvinimo galimybės.

M. Gorbačiovo pradėta „Perestroika ir naujasis mąstymas“, taip pat suartėjimas su Vakarais daugeliui vakariečių sudarė iliuziją, kad SSRS gali taikiai transformuotis į daugiau ar mažiau demokratišką ir daugiau ar mažiau liberialios ekonomikos principų besilaikančią valstybę. Didžiulė jos karinė galia

kėlė nestabilumo baimę. SSRS dezintegracijos „šaukliai“ buvo suvokiami, kaip „trukdantys Gorbačiovui“.

Taip pat svarbi kliūtis buvo ir tai, kad SSRS kariuomenė visiškai kontroliavo Lietuvos teritoriją. Represinės struktūros tebeveikė, jų potencialas kėlė fizinę grėsmę ir, be abejo, buvo parengtas panaudoti.

Vis dėlto Lietuva sugebėjo pasinaudoti išsivadavimo iš SSRS galimybėmis. Situacija keitėsi pamažu vykstant režimo „demokratizacijai“. Viešumo didėjimas sudarė teigiamą foną viešai informacijos apie Lietuvos siekius sklaidai tiek krašto viduje, tiek ir už jo ribų. Minimalių demokratinio žaidimo taisyklių įvedimas leido į LSSR Aukščiausiąją Tarybą išrinkti Sąjūdžio remtų deputatų daugumą.

Demokratinės tendencijos bei – vėliau – judėjimai kitose SSRS respublikose, o ypač tarp Rusijos didžiųjų miestų inteligentijos bei jaunimo ir jų palankus požiūris į Lietuvos siekius, sudarė palankų foną, formavusį Lietuvos siekiams palankų informacinį foną Rusijoje.

Be to, autonomijos siekė ir kitų SSRS dalių nacionaliniai-komunistiniai elitai, norėdami emancipuotis nuo tiesioginės ir totalios Maskvos kontrolės. Rusijos Sovietinės Federacinės Socialistinės Respublikos vadovybės su B. Jelcinu priešakyje bei V. Kravčiuko vadovaujamos Ukrainos SSR vadovybės noras emancipuotis nuo SSRS vadovo M. Gorbačiovo ir sudarė palankų politinį foną Lietuvos atsiskyrimui nuo SSRS.

Didesnės ūkinės autonomijos siekiams jie nevengė pasinaudoti ir nacionalinių suverenitetų šūkiais. Pažymėtina, kad daugelyje SSRS respublikų (išskyrus tik Baltijos šalis ir Armėniją) ne tik išliko tie patys politiniai elitai, bet ir tie patys pirmieji asmenys.

SSRS dialogas su JAV bei šios sąjungininkais sudarė galimybes užsitikrinti diplomatinę paramą Lietuvos siekiui laips-

niškai atsiskirti nuo tuometinės metropolijos ir atkurti nepriklausomą valstybę.

Minėtasis dialogas ir po jo sekęs judėjimo bei informacinių apribojimų sumažinimas leido pagerinti ryšius su išeivija. SSRS vadovybė šio dialogo fone taip pat vengė drastiškų judesių nacionalinių judėjimų atžvilgiu.

Kokios grėsmės kilo Lietuvos laisvės siekiams? Tarp Vakarų Europos politikų vyravo politinio realizmo nuostata. Mums buvo sakoma, kad norus reikia derinti su SSSR interesais, o SSRS vientisumas ir stabilumas atitinka visos Europos interesą. Lietuvos politinių tikslų kėlimas buvo priimamas su nepasitikėjimu, buvo vertinamas kaip žingsnis atgal į nacionalizmą, o Vakarų Europa judėjo ekonominės ir politinės integracijos kryptimi. JAV sąjungininkių Europoje nesikišimo [į SSRS vidaus reikalus] politika bei iš to kylanti pasyvi reakcija į galimas represijas skatino reakcingas SSRS vadovybės jėgas kurti Lietuvos siekiams priešiškas organizacijas (Interfrontai Latvijoje, Estijoje, „Jedinstvo“ Lietuvoje), kurios prireikus galėtų imtis represyvių akcijų Lietuvos (bei kitų Baltijos valstybių) nepriklausomybės siekių atžvilgiu.

Visose atsiskirti siekiančiose respublikose SSRS vadovybė kaitino etnines trintis ir net konfliktus. Ne išimtis buvo ir Vilnijos vadinamosios „lenkų autonomijos“. Autonomija savaime nėra blogis, jei jos siekiama dialogo, o ne konfrontacijos būdu. Per tiesioginius ryšius su Varšuva Lietuvai sėkmingai pavyko išvengti šio klausimo eskalavimo.

Nors ir nepareikštas tiesiogiai, vis dėlto keliuose rusų kalba leistuose leidiniuose buvo minimas ir Klaipėdos krašto priklausomybės Lietuvai kvestionavimas. Lietuvos poziciją stiprino tai, kad Klaipėdos mieste ir krašte dauguma gyventojų buvo lietuviai.

Nepriklausomybės įtvirtinimas, 1991–1994 metai

Lietuvos delegacijos vienintelė tema – Rusijos kariuomenės išvedimas

Stiprybės:

Vienas sėkmingiausių tiek vidaus, tiek ir užsienio politikos žingsnių buvo galimybė įgyti Lietuvos Respublikos pilietybę visiems tuo metu legaliai gyvenusiems Lietuvoje žmonėms. Taip tautinės mažumos buvo integruotos į Lietuvos gyvenimą. Be to. rusų, ukrainiečių, baltarusių tautinės mažumos santykinai mažėjo dėl migracijos. Lenkų mažuma atsisakė perdėtų autonominių siekių.

Padėjo ir tai, kad visuomenėje buvo konsensusas dėl Lietuvos strateginių tikslų. Ir toliau niekas nekvestionavo Lietuvos, kaip nepriklausomos, į Vakarų demokratijas orientuotos valstybės siekio. Visuomenė nuostatą dėl Rusijos kariuomenės išvedimo patvirtino referendumu.

Lietuvių diaspora taip pat buvo vienijama Lietuvos Nepriklausomybės įtvirtinimo kaip metatikslo. Diskusijos diasporoje vyko dėl taktinių Lietuvos Nepriklausomybės įtvirtinimo žingsnių. Buvo teikiama finansinė parama besikuriantiems Lietuvos socialiniams – politiniams institutams – politinėms partijoms, Diplomatinei tarnybai (perduotas pastatas Briuselyje).

Silpnybės:

Pirmiausia neišvengiamai teko susidurti su politinių struktūrų kūrimo sunkumais.

Be to, tiek viso krašto ekonominė struktūra, tiek ir daugumos senųjų įmonių struktūra buvo silpna, perdėm susijusi su buvusios SSRS rinka ir įmonėmis. Bankininkystės sektorius buvo neišplėtotas ir prastai reguliuojamas.

Tenka pripažinti, kad ir buvę partiniai bei ekonominiai

ryšiai niekur nedingo. Nereta naujosios Rusijos įmonė naudojo Lietuvą kaip trampliną eksportui į Vakarų Europą.

Situaciją sunkino ir Vakarų Europos lyderių teikiamas prioritetas santykiams su Rusija. Tokios pozicijos buvo laikomasi tiek dėl Rusijos, kaip žaliavų tiekėjos, svarbos, tiek ir dėl baimės, kurią kėlė prastai valdomas karinis potencialas, ypač Ukrainoje, Baltarusijoje ir Kazachstane dislokuoti branduoliniai ginklai. Jie tikėjosi išlaikydami gerus ryšius su Rusijos elitu, užsiimti geresnes pozicijas tiek jos žaliavų importe, tiek ir privatizavime.

Rusijos kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje reiškė ne tik tai, kad Lietuva neužtikrina visiškos savo teritorijos kontrolės, bet ir buvo formalus integracijos į euroatlantines struktūras stabdys. Tai buvo ir ekonominis veiksnys – tiekimai, etc. Visą laiką išliko provokacijų tikimybė.

Sunkioje situacijoje atsidūręs Lietuvos elitas nesutarė dėl santykių su Vakarų Europa, JAV ir Rusija vystymo. Buvo įvairių svarstymų, kokį modelį pasirinkti: neutralumo, tilto? Kas mūsų strateginiai sąjungininkai, partneriai: Baltijos valstybės, Šiaurės šalys, Vidurio Europa, JAV, Rusija? Dalis tų svarstymų jau nuėjo užmarštin ir juos prisimins bei analizuos istorikai ir politologai. Atsakymų į kai kuriuos klausimus ieškome iki šiol.

Galimybės:

JAV administracijos siekis stabilizuoti rytinį postkomunistinės Europos pakraštį suteikė galimybių Lietuvai. JAV parama demokratinėms institucijoms visoje, kaip jau vėliau pasakė Dž. V. Bušas, Baltijos ir Juodosios jūros juostoje buvo ženklesnė nei Vakarų Europos valstybių. Joms svarbesnė buvo (o ir išliko) Rusija.

Taip pat didėjo ir Šiaurės Europos valstybių interesai Baltijos valstybėse. Šiaurės valstybės tarsi pasiskirstė darbus: Suo-

mija specializavosi padėdama Estijai, Švedija – Latvijai, Danija – Lietuvai įtvirtinant suverenitetą, reformuojant ūkį ir valdymą bei rengiant integracijai į euroatlantines struktūras.

Susitelkusi prie vidinių problemų sprendimo, Rusija nesugebėjo daryti destruktyvios įtakos Lietuvai. Ji nesugebėjo nei įplieksti pilietinės priešstatos, kaip Azerbaidžane ir Gruzijoje, nei tarpetninių konfliktų, kaip Moldovoje ir Gruzijoje, nei karų dėl ginčytinų teritorijų, kaip Kalnų Karabache. Skirtingai nuo NVS erdvės ir Balkanų, kuriuose Rusija tiesiogiai ar netiesiogiai kurstė tarpetninius konfliktus, Vidurio Europoje europinė perspektyva atrodė patrauklesnė už destruktyvaus nacionalizmo ir revizionizmo viliones.

Grėsmės:

Grėsmių kėlė ambivalentiškas Vakarų Europos požiūris. Vakarų Europos valstybėms, išskyrus Šiaurės valstybes, Lietuvos strateginiai siekiai nedarė įspūdžio. Į kiekvieną ambicingesnį pareiškimą jų atstovai atsakydavo, kad Lietuvai būtina palaikyti gerus santykius su Rusija.

Tuo metu pavojingai atrodė ir nestabilumas Rusijos Kaliningrado srityje bei Baltarusijoje.

Be to, dalis Vakarų Europos valstybių vykdė „Russia first“ politiką, siekdamos plėtoti visapusiškus santykius su Rusija ir ignoruodamos kitas Vidurio ir Rytų Europos valstybes.

Kaip grėsmė narystei NATO iškilo ir galimo pakaitalo – Partnerystės Taikos labui – idėja. Nemažai NATO valstybių, ypač Europoje, kaip alternatyvą NATO, siūlė Partnerystės Taikos labui programą, apimančią didelę dalį postkomunistinės Europos.

Integracija į euroatlantines struktūras, 1994–2004 metai

Lietuvos delegacijos vienintelė tema – Narystė euroatlantinėse struktūrose

Narystės ES ir NATO siekį lydėjo visuotinė visuomenės parama ir platus politinių jėgų sutarimas. 1994–2004 m. laikotarpį galima vadinti „auksiniu" vidaus ir užsienio politikos partnerystės laikotarpiu. Tiek viduje, tiek išorėje Lietuva vieningai veikė viena kryptimi. Padėtį lengvino tai, kad strateginiai Valstybės tikslai buvo labai aiškūs ir lengvai suprantami.

Padėjo ir politinė valia Europos Sąjungoje dėl plėtros į Vidurio Europą. 1993 m. Kopenhagos ES Viršūnių susitikime buvo priimtas Sprendimas plėsti Europos Sąjungą. Tada nustatyti, o 1995 m. Madrido Viršūnių Taryboje sustiprinti vadinamieji Kopenhagos kriterijai, kuriuos turi atitikti ES nare norinti tapti valstybė. Tai 1) politinis: institucijų, garantuojančių demokratiją, teisės viršenybę žmogaus teises ir mažumų apsaugą stabilumas; 2) ekonominis: veikianti rinkos ekonomika, galinti atlaikyti konkurencinį spaudimą ir rinkos jėgas ES viduje; 3) Bendrijos *Acquis* priėmimas, pajėgumas prisiimti narytės įsipareigojimus.

Taip pat ir JAV administracijos politinė valia buvo integruoti Vidurio Europos valstybes į euroatlantines struktūras. 1998 m. Vašingtone pasirašyta JAV – Baltijos Valstybių Chartija pademonstravo, kad JAV užsiangažavo remti Baltijos valstybių reikalus. Kartu kilo grėsmė, kad ši Chartija gali tapti narystės NATO pakaitalu.

Svarbus buvo lietuvių diasporos JAV veikimas siekiant Lietuvos narystės NATO, jos sąveika su lenkų diaspora JAV.

Ne paskutinėje vietoje buvo ir susitaikymas bei strateginė partnerystė su Lenkija. Šis istorinis procesas, prasidėjęs dar Atgimimo laikais, svarų impulsą įgavo 1992 m. pasirašius po-

litinę deklaraciją. Su Lenkija mus sieja strateginiai ryšiai, kuriuos lemia bendri interesai ir istorinė patirtis. Glaudesnei sąveikai su Lenkija įsteigtos ir efektyviai išnaudotos dvišalio bendradarbiavimo institucijos – Vyriausybių bendradarbiavimo taryba ir Prezidentų konsultacinis komitetas.

Lietuvai impulsą veikti suteikė ir „dvigubas nokdaunas". Per dvejus metus buvo gauti du užsienio politikos smūgiai – nepakvietimas į NATO 1997 m. ir nepakvietimas pradėti derybas su Europos Sąjunga dėl narystės 1999 m. Pastarąjį apkartino dar ir tai, kad Estija buvo pakviesta pradėti derybas dėl narystės Europos Sąjungoje. Pykome, kad mūsų nepriima tokių, kokie esame, burnojome, kad liepia „atlikti namų darbus" – vykdyti struktūrines reformas, spaudžia įsipareigoti netolimoje ateityje uždaryti Ignalinos atominę elektrinę.

Tai neatšaldė mūsų ketinimų. Tiek patys sau, tiek partneriams Europoje parodėme, kad nesame nevykėliai, o kartu darniai veikdami galime pasinaudoti Valstybei istorijos suteikta unikalia galimybe pakreipti likimą nauja linkme.

Po neįvykusios „istorijos pabaigos" – naujo ciklo pradžia

Lietuvos delegacijos vienintelė tema – Rusijos stabdymas?

2004 m., po 10 metų pastangų, mums pagaliau pavyko įsilieti į Europos ir Transatlantines struktūras. Čia paaiškėjo, kad narystė Europos Sąjungoje ir NATO iš tikslų tapo instrumentais, kuriuos reikia tinkami išnaudoti siekiant tautos gerovės ir saugumo. Kilo nauji klausimai – kokį vaidmenį atliksime Europoje ir globaliame pasaulyje, ko toliau sieksime išnaudodami Europos Sąjungos ir NATO instrumentus. Kokybiškai naujas Lietuvos valstybės užsienio politikos tikslų formavimosi etapas, prasidėjęs įstojus į ES ir NATO, tęsiasi.

Nustatydami savo vietą Europoje ir pasaulyje ar brėždami užsienio politikos kryptis, turime įvertinti visus galimus pasirinkimus, atsižvelgti į globalų tarptautinį kontekstą ir jame veikiančius pagrindinius „aktorius“. Tarptautinėje arenoje besiklostančios aplinkybės neabejotinai darys įtaką mūsų valstybės vaidmens pasirinkimui.

Visuomenės konsensusas dėl strateginių Valstybės tikslų

Paskutiniai 20 Lietuvos metų – vidaus ir užsienio politikos sąveikos sėkmės istorija.

Nuo Nepriklausomybės atkūrimo vykdytą Lietuvos Respublikos užsienio politiką galime drąsiai vadinti sėkmės politika. Net jei atskirose situacijose ir nebuvome teisūs, tos neesminės klaidos neturėjo griaunančio poveikio gyvybiniams Lietuvos interesams ir siekiams. Nustatydami strateginius tikslus ir būdus jiems įgyvendinti neklydome.

Lietuvos sėkmės Atgimimo laikais ir siekiant narystės ES ir NATO remiasi „auksine“ vidaus ir užsienio politikos partneryste.

Dar sykį turime prisiminti Kazio Pakšto teiginį, kad „Gyvename nenormaliai pavojingoje vietoje“, todėl, kalbėdami apie naujuosius iššūkius ir strateginius žingsnius, turime pirmiausia turėti galvoje politinių partijų ir piliečių konsensusą dėl strateginių užsienio politikos krypčių ir tikslų.

Ši sėkminga sąveika davė mums stabilų užnugarį tam, kad kartu su strateginiais partneriais, draugais ir sąjungininkais taptume visateisiais, gerbiamais ir įsiklausomais demokratijų bendrijos nariais. Tikiuosi, kad ši vienybė išliks ir nuolat bus Lietuvos užsienio politikos vykdymo pagrindas.

LMA narys ekspertas Aleksandras Vasiliauskas pristato šviesios atminties akad. Eduardo Vilko pranešimo ištraukas

Nuo „išvystyto socializmo“ iki modernaus kapitalizmo

LMA NARIO EKSPERTO ALEKSANDRO VASILIAUSKO
PRISTATYTO LMA AKAD. EDUARDO VILKO
PRANEŠIMO IŠTRAUKOS

Iš teksto preambulės: Žinoma, dabar mums labiausiai rūpi Lietuvos ekonomikos sparčios plėtros netobulumai. Tačiau negalime ignoruoti ir istorijos. Peržvelgę nueitą kelią, turėtume tapti ir protingesni, ir didesni optimistai. Nes tas kelias buvo ypač sunkus ir sudėtingas, mes jį įveikėme, esame ten, kur būti prieš du dešimtmečius net svajoti negalėjome.

Trys akad. E. Vilko pranešimo dalys:
I. Kova dėl respublikinės ūkiskaitos;
II. Rinkos ekonomikos reformos;
III. Sparti plėtra laisvos rinkos sąlygomis.

II. Rinkos ekonomikos reformos

Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepcijos svarstymas ir dokumentų rengimas sutelkė būrį ekonomistų ir sukaupė nemenką žinių bagažą apie rinkos reformas. Kaip žinoma, Lietuva buvo aktyvi TSRS Liaudies deputatų suvažiavimo

dalyvė aprobuojant sovietinių respublikų ekonominio savarankiškumo idėją ir vėliau TSRS Aukščiausiojoje Taryboje priimant atitinkamą įstatymą. Tačiau tiesiogiai pritaikyti tą patirtį ekonomikai reformuoti nepriklausomybę atkūrusioje valstybėje nebuvo lengva. Ekonominio savarankiškumo ideologija tik iš dalies buvo ekonomikos mechanizmo aprašymas. Nuo pat pradžios ji buvo daugiau instrumentas politiniam savarankiškumui pasiekti nei ekonominių reformų kelrodis. Todėl 1990 m. 1iepos mėn. grupė ekonomistų (V. Aleškaitis, K. Antanavičius, A. Dobrovolskas, K. Glaveckas, V. Navickas, E. Vilkas) parengė „Lietuvos ekonomikos reformos programos metmenis“. Jie buvo svarstomi su savais ir užsienio specialistais, lyginami su kitų Rytų Europos šalių analogiškomis programomis. Galima pažymėti, kad svarbiausieji programos teiginiai tebėra teisingi ir po 20 metų.

Reikia pastebėti, kad reformos programos metmenų autoriai nesitikėjo, kad reforma praeis labai sklandžiai ir greit duos rezultatų. Programos realizavimo sąlygos buvo labai sunkios, sunkesnės negu yra kada nors kur nors buvusios pasaulyje. Tarp komandinės ir rinkos ekonomikos yra didžiulis skirtumas valdymo, ekonominio mąstymo, psichologine ir kitomis prasmėmis. Sukūrus naujas institucijas, elgesio stereotipas negalėjo staigiai pasikeisti. Juolab, kad beveik nebuvo specialistų, kurie galėtų plėtoti rinkos ekonomiką. Kartu su ekonomine vyko politinė reforma, kuri funkcionavo su didelėmis emocinėmis perkrovomis, neracionaliai. Reikėjo sukurti nepriklausomos valstybės institucijas, pareikalavusias daug materialinių ir žmogiškųjų išteklių.

Bet svarbiausia, kad Lietuvos ūkis buvo smarkiai integruotas į neefektyvų komandinį TSRS ūkį: sovietmečiu apie 90 proc. Lietuvos eksporto teko TSRS; beveik visos žaliavos, įskaitant daug pašarų, buvo įsivežamos iš TSRS ir su-

darė maždaug 70 proc. mūsų produkcijos vertės. Vienintelė mums prieinama TSRS rinka sugriuvo, o tik maža dalis Lietuvos pramonės ir žemės ūkio jau 1990 m. galėjo išgyventi pasaulinėje rinkoje. Tradicinės realizavimo rinkos totalinis griuvimas vienas pats gali paralyžuoti ūkį. Tad reformas teko įgyvendinti nesuvaldomo ekonomikos smukimo, drastiškų realizavimo rinkų ir gamybos sąlygų pokyčių laikotarpiu.

KELETAS REFORMŲ APLINKOS SITUACIJĄ ILIUSTRUOJANČIŲ SKAIČIŲ (POKYTIS PROCENTAIS)

	1991	1992	1993	1994
Ekonominis nuosmukis	-15.0	-36.0	-16.2	1.0
Infliacija	225	1021	410	45.1
Realus atlyginimas	-20.0	-11.7	-45.3	8.0

Prie viso to reikia pridėti, kad iki pat 1991 m. rudens vykdyti reformas Lietuvai visokiais būdais trukdė TSRS, buvo nuolatinė karinės agresijos grėsmė. Kol Lietuva neturėjo savo sienų kontrolės, o vidaus gyvenimą kontroliavo tik iš dalies, ji negalėjo radikaliai pabėgti nuo sovietinio socializmo ideologijos ir nerinkos metodų. Rinka prasideda nuo kainų paleidimo, ir pamename, kaip jo tykojo Lietuvos nepriklausomybės priešai. Ekonomiškai teisingą kainų paleidimo žingsnį teko sustabdyti. Gal ne tokie grėsmingi politiškai, bet vargiai įgyvendinami šiaip, būtų buvę ir kiti vyriausybės žingsniai: savo pinigų įvedimas, finansų ir kredito sistemos atskyrimas, vadinamųjų sąjunginių gamyklų perėmimas ir t. t.

Nepaisant visų sunkumų, reformai įgyvendinti buvo užsibrėžta ją atlikti per 5–7 metus.

• Pirmajame etape, 1990 m. spalį–gruodį, buvo numatoma: 1) pirminis privatizavimas; 2) dalinis kainų paleidimas;

3) derybos su TSRS ir kitomis valstybėmis dėl ekonominio bendradarbiavimo.

• Antrajame, nuo 1991 m. sausio 1 d. iki visiško ekonomikos valdymo perėmimo Lietuvos žinion, buvo numatoma: 1) sukurti autonomišką finansų ir bankų sistemą; 2) įkurti muitines; 3) gilinti privatizaciją; 4) sukurti sąlygas konkurencijai; 5) sureguliuoti laisvų ir valstybinių kainų santykį. Tikėtasi tai atlikti per 1–2 metus. Žlugęs pučas Maskvoje sutrumpino tą laikotarpį.

• Trečiasis etapas nuo visiško ekonomikos valdymo perėmimo iki konvertuojamo lito įvedimo turėjo trukti 4–5 metus. Jame buvo numatyta: 1) suformuoti visas rinkas; 2) galutinai transformuoti nuosavybės santykius, 3) įtvirtinti laisvas kainas; 4) pritraukti užsienio kapitalą ir technologijas; 5) plėtoti eksportą; 6) sukurti efektyvią socialinės apsaugos sistemą.

Ekonominės reformos metmenų pagrindu Vyriausybė parengė savo reformos programą, palyginti su metmenimis labiausiai sugadinusi privatizavimo dalį. Vietoje privatizavimo parduodant buvo pasirinkta čekinė privatizacija. Manyta, kad tai vienintelis socialiai teisingas metodas. Tačiau praktika patvirtino, kad tai buvo socialiai pats neteisingiausias metodas.

Sąlygos reformai įgyvendinti buvo itin nepalankios. Nenuostabu, jog pradėti reformas pritrūkdavo mūsų pačių ryžto ar kompetencijos. Niekas, pavyzdžiui, nebūtų sutrukdęs iš karto pradėti pamažu paleisti kainas, kurias buvo numatyta paleisti pagal kainų reguliavimo įstatymą. Niekas netrukdė smulkiosios privatizacijos, kaip netrukdė ir liberalizuoti ekonominės veiklos. Vietoje to mes sutelkėme dėmesį į kovą su spekuliacija administracinėmis priemonėmis bei diskusijoms dėl turto grąžinimo ir dalybų. Centralizavus bankų sistemą, praktiškai buvo užblokuotas bankų kūrimosi procesas. Apribojimų radosi įvairiose srityse besistengiant gelbėti ekonominę situaciją senais metodais.

Pažiūrėkime kaip reforma vyko dviejose atskirose srityse: 1) privatizacijos; 2) kainos ir rinkos.

1. Privatizacija. Privatizacijos tikslas yra perduoti valstybei priklausantį turtą į privačias rankas, kad privatus interesas ir iniciatyva efektyviau jį naudotų. Pasaulio praktika patvirtina, jog konkretus įmonės savininkas yra geresnis verslo organizatorius nei valstybė. Tačiau čekinės privatizacijos logika nesiderino su savininkų sluoksnio kūrimo tikslais, išskyrus smulkiausius paslaugų objektus, kuriuos įsigydavo vienas ar keli asmenys.

Valstybės turto pirminio privatizavimo įstatymas, priimtas 1991 m. vasario 28 d., numatė tik du privatizavimo metodus: viešą aukcioną smulkiesiems objektams ir akcijų pasirašymą – stambesniems. Mokėjimo priemonė abiem atvejais buvo po lygiai išdalyti investiciniai čekiai, papildomai primokėjus grynųjų pinigų (rublių, talonų, litų). Įstatymas numatė daugybę apribojimų: 1) draudimas pirkti-parduoti čekius; 2) draudimas privatizacijoje dalyvauti juridiniams asmenims; 3) apribojimai restruktūrizuoti įsigytą objektą; 4) įvairūs procedūriniai apribojimai.

Nors buvo sukurta privatizavimo institucijų sistema, patį privatizavimo procesą suvaldyti sekėsi sunkiai. Centrinė privatizavimo komisija, kurią sudarė 12 valdžios ir visuomenės atstovų, skirtų Prezidento, turėjo plačius įgaliojimus ir galėjo operatyviai priimti visus sprendimus. Iš pirmo žvilgsnio jos veikla buvo visiškai skaidri, nes posėdžiai buvo vieši, visa su privatizavimu susijusi informacija buvo skelbiama specialiame biuletenyje. Tačiau pats turto išsidalijimo procesas buvo veikiamas didelių interesų ir begalinio išradingumo legaliai ar nelegaliai pasinaudoti situacija ir įstatymų skylėmis. Tokį procesą padaryti teisingą ir sąžiningą tie 12 žmonių negalėjo, net jei jie būtų buvę šventi apaštalai. Tokie jie, žinoma, nebuvo.

Privatizavimo įstatymas ir poįstatyminiai aktai buvo kei-

čiami daugiau nei šimtą kartų siekiant užtaisyti landas arba atverti naujas. Vienas žalingiausių įstatymų buvo rinkiminio populizmo pagimdytas privatizavimo sustabdymo įstatymas, priimtas vos tik susirinkusio Seimo 1992 m. gruodžio 10 d. Juo ne tik buvo dviem mėnesiams sustabdytas privatizavimas, bet ir suteiktos papildomos privilegijos įmonių darbuotojams (mokytojų, gydytojų ir kitų „negamybinių“ darbuotojų sąskaita), kuriomis iš tikrųjų pasinaudojo spekuliantai. Radosi būdas perimti valstybės turtą be privatizavimo.

Nesigilinant toliau į privatizavimo proceso detales, galima daryti tokias bendras išvadas. Čekinės privatizacijos teigiamoji pusė – privatizavimo greitis. Jokiu ekonomiškai tvarkingu būdu valstybė nebūtų galėjusi atsikratyti tiek savo nuosavybės per trumpą laiką. Tačiau net ir šiuo atveju pirminiam privatizavimui prireikė ketverių metų, nors buvo planuojama jį atlikti per pusantrų metų. Jau 1992 m. buvo privatizuoti beveik visi gyvenamieji pastatai (29 tūkst. namų ir pusė milijono butų), taip pat 99 proc. žemės ūkio įmonių turto. Iš pirminio privatizavimo laikotarpiu privatizuotų 4,5 tūkst. gamybinės paskirties objektų 2,4 tūkst. objektų buvo parduoti aukcionuose, o likusieji 2,1 – pasirašant akcijas. Privatizavimas vienu metu prasidėjo ir smulkių, ir stambių objektų visose ūkio šakose. Po pirminio privatizavimo privatus sektorius tapo dominuojantis ūkyje: jame dirbo maždaug 70 proc. darbo jėgos ir buvo pagaminama maždaug tiek pat produkcijos.

Kaip jau minėta, čekinė privatizacija nepaisė ekonominio tikslingumo, todėl negarantavo geresnio nuosavybės naudojimo. Žinoma, ekonominį privatizuotų įmonių efektyvumą smarkiai ribojo sunkios ekonominės sąlygos, rinkos institucijų silpnumas ar tiesiog jų nebuvimas. Klestėjo kriminalinė veikla, reketas. Dalis įmonių iš anksto buvo pasmerktos žlugti dėl pasikeitusių sąlygų, nesvarbu, ar privatizuotos, ar nepri-

vatizuotos. Bet dalis buvo nusikalstamai sužlugdytos, kad galima būtų jas pusvelčiui „privatizuoti“. Žlugdė ir gerų įmonių supirkinėjimas negalvojant užsiimti verslu, galvojant vien uždirbti perpardavus jas užsieniečiams. Kai užsieniečiai nesirodė, spekuliantai panaudojo įmones kaip užstatą gauti bankų paskolas neva modernizuoti technologijas. Tačiau įmonės tų pinigų nematė, nemodernizuotos ir spaudžiamos skolų jos sužlugo, o bankai taip pat savo pinigų neatgavo.

Kad ir kaip ten būtų, tačiau privati nuosavybė ir laisvos rinkos jėgos buvo sukurtos per keletą metų. Nepaisant čekinės privatizacijos trūkumų, kurių dalies, žinoma, galima buvo išvengti, privatizacija tapo svarbiausiu ekonominės pažangos varikliu. Žmonės, susidarius naujoms sąlygoms, buvo masiškai skatinami išbandyti jėgas organizuoti savo verslą, todėl buvo pajudinti vos ne visi įmanomi privačios iniciatyvos klodai. Tos iniciatyvos vaisingumas priklausė nuo privatizavimo būdų, tačiau daug labiau nuo ekonominės aplinkos. O patys ekonominiai sunkumai mažai tesietini su privatizacija. Ji tik šiek tiek padidino chaosą, kurį ir šiaip reikėjo praeiti.

Privatizacija Lietuvoje davė vieną visiškai nelauktą rezultatą – didelę kapitalo koncentraciją. Laukta, kad čekinė privatizacija būtinai pagimdys „liaudies kapitalizmą“, tačiau realiai kapitalas susikoncentravo keliolikos pramoninių finansinių grupių rankose. Atrodo, kad tai galima paaiškinti tik netikėtai atsiradusia galimybe uždirbti didelius pinigus iš Rusijos žaliavų reeksporto, esant didžiulėms kainų žirklėms. Tie pinigai įstengė privatizacijoje nupirkti viską, ypač turint galvoje, kad buvo eliminuota užsienio investuotojų konkurencija, o kainos dažnai buvo simbolinės.

2. Kainos ir rinkos. Milžiniški prekių ir paslaugų deficito mastai darė didelį spaudimą kainoms, todėl jas staiga liberalizavus galima buvo laukti visiško chaoso ekonomikoje. Kita vertus, pasiekti pusiausvyros kainas, subalansuojančias

pasiūlą ir paklausą, reikėjo kuo greičiau, kad ūkis greičiau priartėtų prie racionalaus funkcionavimo. Per 1990 metus Lietuvos Vyriausybė galėjo tik perimti iš TSRS kainų kontrolę, bet negalėjo vykdyti jokių esminių permainų, nors kainų įstatymas buvo priimtas 1990 m. liepos 26 d. Pagal tą įstatymą įmonės galėjo pačios nustatyti savo produkcijos kainas, tačiau valstybė galėjo riboti jų pelningumą. Taip pat ji galėjo užšaldyti bet kurio produkto kainą šešiems mėnesiams, jei kainos dinamika kėlė grėsmę ekonomikos funkcionavimui, ekonomikos ir vartotojų interesams. Buvo žymiai sumažintos subsidijos įmonėms. 1992 m. spalio 21 d. buvo priimtas kainų ir konkurencijos įstatymas.

Šalia visuotinio deficito kainų politikos problemas didino tai, kad Lietuva visiškai priklausė nuo žaliavų ir energijos šaltinių importo. Tuo tarpu tiekimas iš TSRS tapo nepatikimas, kainos augo sparčiai, o mūsų pasenusios technologijos išteklius naudojo neracionaliai. Be to, sunku buvo tikėtis gamintojų konkurencijos vidaus rinkoje, kadangi monopolizacija pramonėje buvo didelė. Iš 303 pramonės produktų 123 gamino vienas gamintojas, o 196 – ne daugiau kaip trys. Užsienio konkurencijos tada taip pat dar nebuvo. Galiausiai, kainų liberalizavimas totalinio deficito sąlygomis reiškė jų spartų didėjimą. Dėl to didelei daliai gyventojų grėsė nepakeliamas skurdas, ypač turint galvoje, kad pradėjo rastis nedarbas, o santaupos visiškai nuvertėjo.

Tomis sąlygomis valstybei teko imtis visokių priemonių situacijai suvaldyti. Valstybė pasiliko sau kainų nustatymą socialiai jautriausiems produktams ir paslaugoms (12 proc. visų kainų): dviejų rūšių duonai, aliejui ir jo produktams, elektrai, dujoms, šildymui, visokiam kurui, transportui, ryšiams, butų nuomai, brangiesiems metalams. Šalia tiesioginės kainų kontrolės buvo naudojami netiesioginiai metodai: 1) dominuojančių įmonių kainų deklaravimas; 2) antkainio ribojimas;

3) pelningumo ribojimas; 4) eksporto-importo reguliavimas muitais ir kvotomis. Kainų kilimas buvo kompensuojamas ir vartotojams, ir gamintojams. Buvo subsidijuojama duona, energetiniai kaštai, žemės ūkio mašinos, trąšos ir kt.

Suprantama, kad 12 proc. reguliuojamų kainų likusias 88 proc. „laisvų" kainų darė ne visiškai laisvas. Tačiau apskaičiuotas kainų reguliavimo indeksas rodė, kad kainodara Lietuvoje jau anksti tapo gana laisva. Vartojimo produktų ir paslaugų vidutiniškai ir griežtai reguliuojamų kainų buvo 33 proc., likusios 67 proc. buvo laisvos arba silpnai reguliuojamos.

Sovietinėje komandinėje ekonomikoje jokių rinkų, išskyrus juodąją, nebuvo, jas reikėjo sukurti. Jau 1991 m. pradžioje centralizuoti tiekimai tapo visiškai neefektyvūs, juos sparčiai keitė prekių mainai, kuriuos ėmėsi organizuoti besisteigiančios prekių biržos. 1992 m. Lietuvoje jau veikė dvidešimt biržų, kurios susijungė ir įsteigė Lietuvos prekių asociaciją. Be to, atskirai veikė Baltijos prekių biržos. Tačiau barterinius mainus veikiai ėmė keisti normali prekyba, tad prekių biržoms teko ieškoti kitos veiklos srities.

Prekių biržos kartu su Finansų ministerija ir Lietuvos investicijų banku 1993 m. įsteigė Nacionalinę vertybinių popierių biržą. Padedant Prancūzijai buvo įdiegtas moderniausias to meto biržos funkcionavimo modelis. Nors 1994 m. viduryje biržoje buvo kotiruojami apie 180 objektų, realiai buvo prekiaujama vos keliais vertybiniais popieriais, ir tai nereguliariai. Tačiau vertybinių popierių birža vis tik teikė vertingos ekonominės informacijos. Pavyzdžiui, iš ankstyvosios informacijos buvo matyti, kad didžiųjų komercinių bankų akcijų kaina penkiskart viršijo nominalą (jie mokėjo 70–80 proc. dividendus), o daugumos investicinių kompanijų akcijos buvo vertinamos 30–40 proc. žemiau nominalo.

Bankinis sektorius Lietuvoje plėtojosi lėtai ir atsiliko nuo plėtotės Estijoje ir Latvijoje. Tam įtakos turėjo vėluojantis

išėjimas iš rublio zonos ir Lietuvos banko politika, siekusi savintis komercinių bankų funkcijas. Kadangi Lietuvos energetika buvo visiškai priklausoma nuo Rusijos žaliavų, o konvertuojamos valiutos neturėjome, užsienio ekspertų patarimu Lietuva delsė palikti rublio zoną. Savi laikini pinigai talonai buvo įsivesti tik 1992 m. spalį, tik 1993 m. birželį talonai pakeisti nuolatine valiuta litais. Komercinių bankų įstatymas buvo priimtas tik 1992 m. liepos 2 d., be to, jis nebuvo palankus bankams steigtis. Lietuvos bankas didžiausią valstybinį komercinį banką pavertė savo padaliniu, užuot padaręs nepriklausomu komerciniu banku.

Tačiau bankinių paslaugų paklausa sparčiai augo, tad, nepaisant nepalankių sąlygų, 1994 m. jau veikė 27 komerciniai bankai, taip pat 9 draudimo kompanijos. Kad ir prisisteigė bankelių, jų vaidmuo modernizuojant gamybą tebebuvo menkas. Neprekybinė įmonė negalėjo skolintis, nes nebūtų įstengusi mokėti tokių procentų (70–90 metinių). Įmonėms laisvas lėšas taip pat labiau apsimokėjo skolinti bankams nei investuoti. Sumažėjus infliacijai, kuri „nurašydavo“ blogas skolas, ir netenkant superpelnų iš Rusijos žaliavų reeksporto į Vakarus, blogų skolų lavina užgriuvo bankus ir daugiau kaip dešimt jų bankrutavo.

LMA prezidentas akad. Zenonas Rokus
Rudzikas kviečia Seimo Pirmininką
Česlovą Juršėną pradėti LMA sesiją

Aptariamos Sąjūdžio perspektyvos. Iš kairės: Nepriklausomos valstybės atkūrimo Akto signatarai – Romualdas Ozolas, Kazimieras Motieka, Bronislavas Kuzmickas

Pasaulio finansų krizės pamokos Lietuvai

LMA AKAD. ANTANAS BURAČAS

Globalūs pinigų srautai, apaugę ir cirkuliuojantys bet kurioje nacionalinėje ar tarptautinėje ekonominėje sistemoje, yra ne tik jų kraujotakos (kai kas teigia – 4 smegenų) tinklai, bet gali ir nuodyti šias sistemas – pirmiausia pertekliniais pinigų pakaitalais. Tebesitęsianti 2008 m. rugpjūčio–rugsėjo pasaulio finansų krizė daugelio specialistų lyginama su didžiausia šimtmečio 1929–1933 m. krize, nors dabartinės mastas nepalyginti didesnis dėl dešimtis kartų padidėjusių pinigų srautų, išvestinių indeksų operacijų bei e. operacijų plėtros. Prieš dešimtmetį praūžusi Rusijos defolto (nemokumo) sukelta panaši krizė, kuri Lietuvoje sukėlė nemažų nuostolių bent metais vėliau, mums primena: dar anksti nusiraminti, kad dabartinis visuotinis finansų nuosmukis kol kas palyginti mažai tepalietė Baltijos valstybes (neskaitant investicinių fondų). Juo labiau, kad žymus kreditų rinkų siaurėjimas, ūkio stagnacija, energetinė krizė ir neregėto valstybės biudžeto deficito neigiamos pasekmės,

sukeltos neatsakingo socialdemokratų valdymo, prasideda tik dabar.

Toks susiję pavojų Lietuvai kompleksas – ne tik globalizacijos nulemtos bėdos, tai ir mūsų valdžių nerūpestingo vadovavimo valstybei padarinys, dar daugiau atitolinanti euro įvedimo privalumus nacionalinei finansų sistemai. Nuostolių krizės išdavoje Lietuvos valstybė jau patyrė ir dėl valstybės atsargų bei lito rezervinių fondų dalies, investuotos į užsienio fondų vertybinius popierius, nuvertėjimo. Išbalansuotas Lietuvos socialinio aprūpinimo biudžetas po to, kai pastaruosius metus po 1 mlrd. Lt iš Sodros biudžeto kasmet pervedama į privačius pensijų fondus. Lietuvos grynoji užsienio skola vien per praėjusius vienerius metus padidėjo net pusantro karto (nuo 23,3 mlrd. Lt iki 37,7 mlrd. Lt). 2008 m spalį *Fitch* ir kitos tarptautinės agentūros smarkiai sumažino visų Baltijos valstybių kreditingumo reitingus. *Fitch* ekspertų nuomone, šių valstybių susikaupusių užsienio skolų išmokų bei einamųjų sąskaitų deficito rodikliai – blogiausi besivystančioje Europoje, keliantys didelį šių šalių nemokumo pavojų (Latvijos skolos 400% viršija jos užsienio rezervus, Estijos – 350% ir Lietuvos – 250%, žr. *The Economist*, Oct 23rd 2008). Dar blogiau, prieš keletą dienų *Bank of America* ekspertai paskelbė apie tai, kad iškyla grėsmė jau 2008 m. pabaigoje Rusijai, o 2009 m. ir visoms Baltijos valstybėms devalvuoti savo nacionalines valiutas dėl užsitęsusios infliacijos, ekonominės recesijos ir mokėjimo balansų deficitų.

Labai aktualūs XXI a. pradžioje tampa e. bankininkystės, e. komercijos bei e. atsiskaitymo sistemų *saugumo* klausimai, tampriai susiję su globalia bei sparčia internetinių ir kitų e. technologijų plėtra. Kol kas ir finansų sistemų, ir kitų IT apsauga nuo programinių atakų Lietuvoje, specialistų nuomone, yra tik gerų norų lygio.

LMA sesijose jau daugiau kaip prieš dešimtmetį kėlėme

neatidėliotiną būtinybę atidžiai sekti pasaulio finansų krizių pavojų kaip vieną globalių grėsmių, greta branduolinio karo ar visuotinio klimato atšilimo. Bet tik šiuo metu tam renkamės pasitarti kartu su Lietuvos banko vadovais ir kitais mūsų šalies finansų ekspertais.

„Savireguliavimo era bankininkystėje baigėsi“, – konstatuoja *The Economist*, vienas garsiausių naujų vėjų politinėje ekonomijoje šauklių. Centrinės bankininkystės priežiūros ir pinigų politikos kontrolės priemonės turėtų būti stiprinamos. Tačiau Lietuvos bankas dangstosi valiutų valdybos reglamentu ir todėl nesiima aktyvesnių pinigų politikos priemonių, Lietuvai įstojus į ES.

Mūsų visuomenę labai neramina ir socialdemokratų valdymo metu užsitęsęs mūsų valstybės lėšų bei ES paramos žarstymas mažiau reikšmingiems tikslams *neturint bendros ilgalaikės finansinių išteklių naudojimo (inovacijų plėtrai, intelektiniam kapitalui plėtoti) strategijos,* beveik nevaldomas valstybės biudžeto deficito augimas, slapstomos sistemingo valstybės vedimo į bankrotą pasekmės. Liūdni ir smerktini tokios veiklos rezultatai – užsitęsusios mokestinės nuolaidos bei lengvatiniai tarifai turtuolių pelnams ir turtams, nuoseklus šalies pensijinių fondų bankuose nuostolių dengimas *Sodros* ir būsimų pensininkų skurdinimo sąskaita, nuolatinis administracinio aparato ir premijų jam bei kitų išmokų didinimas. Kurioje dar ES šalyje, siekiančioje sukurti konkurencingą, inovatyvią bei intelektinę ekonomiką, yra toks santykinai išpūstas žemės ūkio ministerijos bei susijusių institucijų tarnautojų skaičius ir yra tiek biurokratinį aparatą aptarnaujančių vairuotojų? Tuo pat metu dėl raiškaus BVP augimo išsekimo, o kartu – dėl perpus lėtesnio darbo užmokesčio augimo ir laukiamo vartojimo bendrojo sumažėjimo ateinančiais 2009 m. (pagal LR FM prognozę – nuo 3,7 proc. šiemet iki net 8), tikimasi, kad bent perpus sumažės ir infliacija.

Pastaraisiais dešimtmečiais sėkmingai formuojasi plataus strateginio mąstymo Lietuvos finansinių analitikų specialistų bei tyrėjų grupė Lietuvos banke, tačiau didesnė dalis LB pranešimų būna paprastai skirti siauresnių sričių specialistams ir strategų poveikis Lietuvos finansų politikai mažai juntamas. Matyt, sudėtingos ekonominės situacijos metu tikslinga perimti užsienio šalių patirtį ir pas mus sudaryti tarpžinybinę aukšto lygio *konjunktūrinės analizės grupę*, į kurią įeitų žymiausi šalies ekspertai bei analitikai. Ji kas savaitę teiktų rekomendacijas Vyriausybės vadovui bei finansų ministrui apie neatidėliotinas priemones Lietuvos ekonomikos ir finansų sistemai stabilizuoti, kaip operatyviai reaguoti į staigiai blogėjančią situaciją siekiant laiku išvengti pirmiausia nepageidaujamų mūsų rezervų nuostolių bei socialinių sukrėtimų pavojų. Nėra normalu, kai net Seimo deputatai apie numatomą mokestinių atskaitymų į *Sodros* biudžetą didinimą sužino tik prieš pat balsuodami ir be argumentuoto sprendimo pagrindimo.

Suprantama, kad šiuo neramiu artimiausiu laikotarpiu mūsų finansų politikos neginčijami *prioritetai* turi būti *biudžeto subalansuotumas*, reikalaujantis žymiai mažinti valdininkų aparato išlaidas bei Vyriausybei atsisakyti mažiau reikšmingų įsipareigojimų. Tikslinga skubiai aptarti ir kitas priemones, analogiškas rekomenduotosioms Saulėlydžio komisijos prieš dešimtmetį. Būtina taip pat neatidėliotinai suformuoti bei *patvirtinti ilgalaikę Lietuvos finansų sistemos plėtros strategiją,* kuri apimtų visą tvarios plėtros perspektyvinės programos įgyvendinimo laikotarpį iki 2020 m., nurodytų nacionalinių problemų sprendimo kelius bei uždavinius ir įgyvendinimo šaltinius integruojantis į ES finansų sistemą.

Iš kairės: LMA akademikai Jonas Kubilius,
Alfonsas Merkys ir Juras Požela

Iš kairės: LMA akad. Leonardas Sauka,
LMA narys korespondentas Domas Kaunas ir
LMA narė korespondentė Viktorija
Daujotytė-Pakerienė

Žvelgiant į Sąjūdžio veidus

LMA NARĖ KORESPONDENTĖ
VIKTORIJA DAUJOTYTĖ-PAKERIENĖ

Sąjūdis yra vertybė, XX a. pabaigos Lietuvoje neturinti sau lygių. Galingas *judesys*, *sujudimas, judėjimas* – prieš stagnaciją, įkalinimą imperijoje, už laisvę ir nepriklausomybę. Kas ištarė naujos būsenos vardą – *sąjūdis* – turėjo gerą kalbos klausą, girdėjo istoriją. Kai grįžtame prie Sąjūdžio, sąmonėje tarsi atgaivina pirminė jo retorika, žodžiai – simboliai: *tėvynė*, *Lietuva*, *laisvė*, *demokratija*. Jei ištuštėja pamatiniai žodžiai, ištuštėja ir žmogaus sąmonė. Tuščias žmogus negali būti laisvas.

Galiu kalbėti tik kaip Sąjūdžio eilinė, kaip viena iš daugelio Lietuvos žmonių, kuriems tas laikas buvo ir liko brangus.

Šiame pranešime į Sąjūdį siekiama pažvelgti kaip į bendruomeninės (tautinės, pilietinės) sutarties atnaujinimą (pirmosios sutartys susidaro ir sudaromos formuojantis bendruomenei, tautai, valstybei), vykdomą ir bendru, ir personaliu būdu, veidas į veidą, veidas priešais veidą. Keliamas klausimas apie Sąjūdžio atnaujintos ir naujai suformuotos sutarties punktų trūkinėjimą dabartyje, valdžios ir bendruomenės, jų grupių

dialogo trūkumą ir dėl tos priežasties iškylančias kultūros, moralės, apskritai gyvenimo problemas. Kad ir kaip materialistiškai begalvotume, už visų žmogaus problemų, už visų ekonominių, finansinių pavidalų slypi moralės pažeidimai.

Lietuvos Sąjūdis – trumpiname; *persitvarkymas* iškrenta, kaip kažkas primesta, sąmonėje dominuoja glaustas, ryškus, simbolinis vardas. Vardas, kuris įsitvirtina išlikdamas; išlikdamas praeities dabartyje. Praeitį matome iš dabarties, kitaip neįmanoma. Už vardo visada slypi veidas. Lietuvos Sąjūdis – ryškaus, atviro veido, atvirų išplėstų akių. Matome Sąjūdžio veidą 1988–1990 metų fotografijose; pirmoji – 1988 m. birželio 3 d. – Lietuvos mokslų akademijos salėje; ne vienas norėtume surasti save, bet veidų yra daug, jie keistai panašūs – įdėmūs, susikaupę; tai lyg *bendras* veidas, daugiatūkstantinis veidas. Lietuva po daugelio metų atvirom akim žvelgia į save stebėdamasi ir tarsi klausdama: ar čia aš, ar iš tikrųjų čia mes – vienas prie kito, pagarbūs, atsargūs, draugiški, susitelkę. Tai didžioji moralinė Sąjūdžio pamoka – morali pradžia. Dar nežinome, kas mūsų laukia ateityje. Ir kur ta mūsų ateitis, kaip ji turi ateiti, pasirodyti. Kas bus? Bet dabar – akimirkos, kai daugiatūkstantinis Lietuvos veidas, atgręžtas į Europą ir į pasaulį, – čia mes, tauta prie Baltijos, viena iš Baltijos tautų, ar neužmiršote, kad esame, kad turime teisę būti, kad tvirtiname tą teisę kaip laisvę, dar nenujausdami laisvės – kaip ir kitų žmogaus pasaulio sąvokų – prieštaringumo. Saldu, o dugne kartu; lengva, o bus ir nepakeliamai sunku, apmaudu, neteisybės pojūtis užgniauš gerklę, kai silpnieji atsiliks pakelėse, iš nevilties nuleis galvas, o didžiulė turto koncentracija tik didės, vyks taip sparčiai, kad demokratiniai procesai vis labiau atsiliks.

Klystame manydami, kad su Sąjūdžiu ėjo tik tie, kurie sovietinio režimo laiku buvo patyrę skriaudų, didesnių ir mažesnių. Ne, su Sąjūdžiu ėjo ir tie, kurių skriaudos dar buvo

priekyje, jau nepriklausomoje Lietuvoje, kai neteks darbo, bus apeiti privatizacijos turtų, apvogti investicinių čekių aferų, bankų griūties, kai išvažiuos svetur – lyg išvaromi. Su Sąjūdžių ėjo ir didelė dalis prisitaikiusių, prisigyvenusių. Ir dalis suklydusių, laukusių supratimo, atleidimo. Būtų buvę labai išmintinga konsoliduoti, jungti visus, norėjusius eiti, dirbti Lietuvai, blaiviai suprantant, kad *visi* niekad nėra visi. Visų tik turi pakakti, kad *res-publica* taptų svarbi, o *viešojo reikalo* pirmenybė neabejotina.

Bet nebuvo žmonijos istorijoje ir nebus pergalių be pralaimėjimų. Pergalių turime. Pralaimėjimus imame matyti, kai darosi sunku. Kai jau nepakeliama, pergalė ima svirti pralaimėjimo pusėn. Šių dienų mūsų problema – naujai besiformuojantis ar ir jau susiformavęs sąstingis, didžioji sąjūdžio priešybė. Sąstingis pasirodė ne tik iš finansų, ekonomikos krizės; jo šaknys suabsoliutintame pasitikėjime laisvąja rinka, pelno visagalybe. Vienintelė laisvoji rinka, vienintelė savireguliacinė sistema tėra gamta, bet ir joje yra kataklizmų. Žmogaus pasaulyje negali būti nieko absoliučiai laisvo, laisvė yra tik susitarimai dėl laisvių. Rinka teturi tiek laisvės, kiek jos turi žmogus, nepažeidžiantis būties ribų, esantis su kitais, tarp kitų. Mes praradome didelę dalį Sąjūdžio, ypač pirmojo jo etapo, skatintų susitarimų, kuriais nevengta ir apribojimų. Didžiausias šiandienos uždavinys – atnaujinant ir dalines sutartis konsoliduoti visuomenę, kiek įmanoma, teisingiau skirstyti mokesčių naštą, paramas, lengvatas. Reiktų rūpestingai permąstyti meno, kultūrinės veiklos, knygų leidybos apmokestinimą – kultūros sąskaita jokių problemų neišspręsime. Tai būtina suvokti valdančioms politinėms jėgoms. Neramu, kai tvarkyti valstybės reikalų einama kaip į užuolaidų neturinčią sceną. Eiti reikia kaip į areną – palenkus galvą: įtemptam mąstymui, būtinų sprendimų ir neišvengiamų kompromisų priėmimui, smūgių atlaikymui, moralumo išlaikymui.

Svarbiausia Lietuvos Sąjūdžio galia – daugiatūkstantinio Lietuvos veido pasirodymas tikrovėje, sąmonėje, didžiausiuose pasaulio ekranuose. Lietuvos kaip *viešojo reikalo* iškėlimas. Dar scenose, bet jau ir arenose, kur reiks įtemptai grumtis. Sąjūdis buvo panašus į galingą bangą, buvome jos keteros aukščiausiame taške; sutiksime, kad dabar banga atslūgusi. Bet galia glūdi gelmėse, gali atsinaujinti, pasirodyti. Sutarties dalis yra ir susitarimas ją atnaujinti, jei apie tai ir nekalbama. Bet visiems didžiųjų susitarimų atnaujinimams reikia naujų idėjų. Jų neturime, jei ir mąstytume apie nacionalinę valstybę, kaip į sieną atsiremtume į liūdną realybę – neišaugo naujų, autoritetingai, vadinasi, nepriekaištingai moraliai veikiančių politinių autoritetų.

Lietuvių ir latvių archeologų darbai per du nepriklausomybės dešimtmečius leidžia iš naujo kelti klausimą apie seną baltų civilizaciją, liudijamą buities, karybos, puošybos. Dėl neaiškių priežasčių vis labiau vengiame kalbėti apie baltus, apie baltų proistorę, senąjį tikėjimą, įžvelgiame etnocentrizmą ir ten, kur jo nėra. Tautinė ideologija, neužsidaranti, o atsiverianti ir kitiems, buvo ir bus svarbus žmonių konsolidacijos pamatas; neturime užmiršti istorijos, kalbos; mums patiems mūsų istorija, mūsų kalba, mūsų kultūra yra ir turi būti reikšminga kitaip negu kitiems. Baltų civilizacijai, kad ir kaip sąlygiškai šią sąvoką vartosime, buvo lemta patirti priešines istorijos bangas, ji grimzdo gilyn, gilyn į užmarštį, bet nežinomu būdu maitino besiformuojančių, sunykusių ir išlikusių baltų tautų šaknis, Lietuvoje pasirodančias netikėtais techninio proto iškilimais (Kazimieras Semenavičius, inžinierius, raketinių struktūrų kūrėjas), kultūros pavidalais (pasaulį nustebinęs ir iki šiol tebestebinantis Mikalojus Konstantinas Čiurlionis), kraujo perliejimais į kitas civilizacijas ir kultūras – karališkosios Europos šaknys ne sykį atsiremia į Gediminaičių dinastiją. Vienas žymiausių Europos romantizmo

vardų – Adomas Mickevičius išreiškė ir lietuvių dvasines aspiracijas.

Lietuvos Sąjūdis – gal paskutinė, vėlyviausia Europos romantizmo politinė banga; romantizmas nebuvo tik kultūros kryptis, romantizmas reiškė ir tautų budinimą, dramatiškas laisvės bylas ir ilgalaikes sutartis su savo bendruomenėmis. Yra ryšys tarp XIX a. pabaigos *tautų pavasario* ir Prahos pavasario, Europos keliais artėjusio ir Lietuvos linkui. Baigiantis XIX a. Lietuva kėlėsi su Kudirka ir Maironiu, su tėvynės himnais ir gamtiškai akivaizdžia tautinės sutarties būtinybe, kuriai reikia paklusti: „Nebeužtvenksi upės bėgimo“; „Nebsulaikysi naujo kilimo“; „Lietuva, tėvyne mūsų...“. Lietuvos Sąjūdis giedojo Maironį, giesmes, bylojančias apie iš prigimties kylančias individo ir tautos sutartis, vedė stiprus, tarsi pačias baltų civilizacijos šaknis siekiantis Veronikos Povilionienės balsas, atviras, motiniškas veidas: „Oi neverk, matušėle, kad jaunas sūnus / Eis ginti brangiosios tėvynės!“; „Tau dar liko sūnų; kas tėvynę praras, / Antros neišverks apgailėjęs“; „Į darbą, broliai...“. Sąjūdis liudijo poezijos reikšmę, poezijos būtinybę tautai. Tauta pradeda prarasti gyvastį prarasdama poeziją – kalbos viršūnę. Dabartiniu metu turime geros poezijos – ji tarsi siunčia ženklą, kad įeiname į sunkmetį. Poezija ruošia dvasią sunkumams. Bet jei poezijos leidyba (tai iš esmės ir bedaro tik Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla) bus apmokestinta lygiai su komercine, poetų knygų besulauksime vis mažiau, pagaliau – jų nebeįpirksime.

Sąjūdis kreipėsi į jaunus – be jaunų galių pasaulyje neįvyksta joks radikalesnis, revoliucingesnis pasikeitimas. Kaip tikras Sąjūdžio sūnus veikė Arvydas Juozaitis, toks barikadų žmogus, arenos (net jei sporto, svarbių jo pergalių), kūrybos, kultūros patikėtinis. Jurga Ivanauskaitė, pašaukta Sąjūdžio savo jaunos, maištingos kūrybos įsibėgėjimo laiku; ji pirmoji, pašauktinė Sąjūdžio korespondentė, aprašiusi „Sąjūdžio ži-

nioms“ didžiuosius 1988 m. mitingus. Visur vaikščiojo su Sąjūdžio korespondento ženkleliu ant krūtinės. Jurgos autoritetas, ir šiandien svarbus daugeliui Lietuvos žmonių, ypač jaunesniems, yra augintas ir Sąjūdžio.

Ne vienam jaunam žmogui Sąjūdis leido pajusti, kad veikti kitų labui, ne tik savo naudai (Vinco Kudirkos idealų šviesa) yra gražu, prasminga. Kad prasmė tik čia ir iškyla. O iškeldama iškelia žmogų, nušviečia jo veidą. Atrodo, kad neatsitiktinai su Kudirkos 130-osiomis metinėmis kėlėme pirmąsias trispalves, o Sąjūdžio dvidešimtmetis sutampa su jo pusantro šimto metų jubiliejumi. Negalėtume sakyti, kad šią šventę būtume sutikę pilnomis salėmis, visuotiniu dėmesiu; taip nebuvo, nors pastangų ir dėta. Esame išsivaikščiojantys, *bendras reikalas* nebepajėgia mūsų sušaukti. Tai sakytina ir tiesiogine (itin gausi lietuvių emigracija), ir perkeltine prasme.

Sąjūdis iškėlė „Sietyną“, jaunųjų kultūros mėnraštį, leistą Vilniuje 1988–1991 metais, avangardinį lietuvių kultūros permąstymo, pervertinimo leidinį, atgręžtą į Vakarų civilizacinę erdvę, į lietuvių išeivijos patirtį. Išeivijos dalyvavimas Sąjūdyje daugeriopos prasmės.

Sąjūdis savo dvasia jungė mokslininkus, menininkus, architektus, dailininkus, muzikus. Kildamas kėlė poetus – ne vieną, bet labiausiai Justiną Marcinkevičių; jo veidą matome svarbiausiuose Sąjūdžio salėse, mitinguose, prezidiumuose. Pasitikėjimo veidą, nepriklausomai nuo to, ką jam netrukus reikės pakelti. Pasitikėjimas neatskiriamas nuo tikėjimo – žmogui jis įsikūnija ne tik Dievo, bet ir kito žmogaus veide. Dvidešimt Sąjūdžio metų, prisiminimai (pirmiausia pačių Sąjūdžio dalyvių, centrinių jo figūrų), refleksijos, citatos įtikina, kad Justinas Marcinkevičius išsakė pirmuosius politinius reikalavimus (valstybinė lietuvių kalba, vėliava, Vytis), formavo aukštąją, poetinę Sąjūdžio ideologiją, sutartį, kurios ontologiniai metmenys jau buvo išreikšti ir ankstesnėje jo kūry-

boje: „Mažvyde“ jau skanduota: „Lie–tu–va“; jau ištarta: „Laikykimės už rankų, kaip kadaise“. Neužmirštami mūsų dvasinių mokytojų, vedlių veidai – kardinolo Vincento Sladkevičiaus, monsinjoro Kazimiero Vasiliausko. Sąjūdis atgaivino, išugdė žmonėse pasitikėjimo kitais žmonėmis jausmą – štai ko taip skaudžiai mums trūksta dabartyje. Nejustume to pamatinio sąmonės trūkumo, jei nebūtume jo patyrę, kad ir prarasdami. Kai rinksime valstybės prezidentą, neužmirškime pasitikėjimo; pasitikėjimas nėra argumentas, pasitikėjimas yra moralinė galia, įgalinanti ir argumentus.

Kultūros, mokslo, meno žmonės sudarė Sąjūdžio struktūrinius pamatus, jie rašė, formavo pirmuosius dokumentus. Sąjūdyje buvo daug raštingų, puikiai lietuvių kalbą mokančių, jos reikšmę suvokiančių žmonių. Džiaugsmas (netrukus virtęs iliuzija), kurį buvo lemta patirti Sąjūdžio epochos žmonėms, kad apie viską, kas svarbu žmogui ir jo pasauliui, galima kalbėti kultūros kalba, kad kultūros reikšmėse glūdi visų reikšmių, įskaitant politines, finansines ir ekonomines, branduoliai. Kai pasitraukiama nuo kultūros, pasitraukiama ir nuo šaknų. Deja, traukiamės. Nebeskiriame aukštosios kultūros, keliančios žmogui didelius reikalavimus, ir kultūros, skirtos scenai be užuolaidų. Kultūros virtimas vien *fejerverkais* yra pražūtingas. Ir kultūra, jausdami silpstantį bendruomenės pasitikėjimą ja, mažiau bepasitiki pati savim, nebeiškelia autoritetų. *Viešojo reikalo* silpimas, lyg kiekvienas gyventų tik sau, silpnina ir kūrybos galimybes. Žmogus kuria iš savęs, bet ne tik sau, galiausiai – ne sau.

Valstybė, siekianti ateities, turi gyventi veidu atsigręžusi į kultūrą pačia bendriausia prasme; kultūrai priklauso ne tik opera, knyga, paveikslas ar performansas; kultūrai priklauso ir mažųjų mokinukų nors ir kuklus nemokamas maitinimas šiltais pietukais; tai pozicija – valstybė vienodai rūpinasi ateinančiais gyventi, dirbti, kurti; valstybė stengiasi, kad baugi ir

vis didėjanti socialinė nelygybė (arba socialinė atskirtis) per anksti neprislėgtų mažųjų: tu remiamas, o man nereikia. Ir taip mūsų mokyklos vis labiau nelygios. Pernelyg anksti daugeliui vaikų priseina suvokti – esi skurdžius, būsi samdinys, *tuos reikalus* išmanantys tavo socialinę padėtį atpažins ir iš pigių marškinių. Demografinės lietuvių tautos problemos – sunku būtų trauktis, sunku, skausminga mažinti paramą vaikams, trumpinti motinystės atostogas. Tikime, kad mūsų valstybė, jos vyriausybė ras kitų taupymo resursų.

Socialinis šalies veidas šiandien nėra patrauklus net mums patiems; galbūt ir Sąjūdžio apie jį per mažai galvota. Dėsninga: romantizmas pernelyg nesirūpino socialinėmis problemomis. Romantizmas formavo idealus ir valė kelią; pirmoji banga, kuri šalina kliūtis. Kelio tiesimas priklauso nuo tų, kurie eina paskui. Prisimename laiką, kai pirmosios Sąjūdžio gretos ėmė keistis, atsirado nematytų, savo interesų turinčių veidų. Jie buvo tarsi šalia, jie *veikė.* Kad ir koks taikus, koks dainuojantis buvo tautos *sujudimas,* jame neišvengiamai slypėjo revoliucinių, vadinasi, sunkiai numatomų, kontroliuojamų dalykų. Gal jau ir nepavaldžių *viešojo reikalo* kontrolei. Paskui pirmąsias gretas paprastai eina pragmatikai, dalis jų – cinikai: viešojo reikalo, bendrojo gėrio sąvokos jų sąmonėje nėra. Neegzistuoja jiems ir bendruomenė, su kuria reikia tartis. Pragmatikai vykdo savo trumpalaikius planus. Silpstantis, autoritetus praradęs Sąjūdis nebegalėjo priešintis savanaudiškumui. Kaip nebūtų gaila, ir dabarties partinės politikos yra trumpabėgės ir trumpalaikės. Strategijos atrodo nebeįmanomos. Bendruomenė nepajėgia kontroliuoti savo pačios iškeltų (ar tikrai savo pačios iškeltų?) asmenų. Manyčiau, kad visi bandymai reformuoti Lietuvos mokslą ir švietimą stringa (jei ne žlunga) ir todėl, kad nesudaromos sutartys su šių sričių bendruomenėmis arba tų sutarčių nesilaikoma. Apskritai, labai trūksta dialogo. Kadenciją baigusi vyriausybė didžiuojasi

penkiais mokslo ir technologijų slėniais, o kaip su humanistika? Lyg kilo panašios idėjos, telkėsi grupės, vyko atranka (nežinia kas ją vykdė, kur vykdytojų veidai, kodėl jie nepasirodo dirbančios, kuriančios mokslo bendruomenės akivaizdoje, jai neatsiskaito), dabar – mirtina tyla. Žmonės koregavo savo planus, atidėjo knygų rašymą, derinosi prie bendrų planų? Kas iš to? Kas toliau? Kas pasakys, kad persigalvota ir kodėl, o jei ne, tai kodėl nesprendžiama, nepasiaiškinama bendruomenei, kodėl praleidome laiką, kai sąlygos buvo palankesnės, kai buvo galima kažką padaryti? Kur mūsų slėniai, kur mūsų kalvos?

Ar tai susiję su Sąjūdžiu? Taip, su pamatinėmis jo nuostatomis, kad rimtas dėmesys bus skiriamas humanistinėms problemoms, kultūriniam paveldui, kalbai, literatūrai? Ar lituanistika beturi nors mažyčių prioritetų? Iš Sąjūdžio mūsų sąmonėje tebėra gyva ir iliuzija, kad būsime orūs; jei ir pavaldiniai, tai pagarbiai valdomi. Nors ir samdomi, bet ne samdiniai. Samdymas yra darbo santykių forma; samdinio jausena – dvasinės nelaisvės ir nekūrybingumo žymė. Valdyti samdinius lengva, gal ir pelninga; vadovauti laisviems ir oriems žmonėms sunku, bet garbinga. Jaučiu, kad dalis mūsų vis labiau jaučiasi samdiniai, priklausomi nuo valdininkų, ir šis smukdantis jausmas yra sunkus. Baugiausia dėl jaunų.

Bet su Sąjūdžiu, su jo programomis ir pasiekimais susijusi ir ta nelengva laisvė, kuria šiandien naudojamės, – galimybe ne tik klausti atsakingųjų – kodėl? Bet ir reikalauti atsakomybės. Negi iš tiesų vis mažiau beturime iliuzijų dalyvauti priimant visiems svarbius nutarimus ir įstatymus, neprarasti savo nuomonės, diskutuoti, tartis. Nebijoti. Juk būdami laisvi laisvos šalies piliečiai negalime bijoti kerštо, dažnai smulkaus, niekingo, iš pasalų.

Lietuvos mokslų akademija, mano požiūriu, pagal galimybės vykdo kolektyvinės kontrolės užduotį – vien pastaruoju metu reagavo į lietuvių kalbos padėtį valstybėje, surengė sesi-

ją, skirtą Sąjūdžio sukakčiai, taip pat sesiją, suteikusią galimybę geriau susivokti finansinės bei ekonominės krizės situacijoje. Ramūs analitiniai balsai neužglosto padėties sudėtingumo, bet ir stabdo paniką visuomenėje. Panika yra sunkiausiai įveikiama, panikos veidas – pats grėsmingiausias. Mokslų akademijos kaip aukščiausios ekspertinės institucijos reagavimas (reagavimas reiškia ir dalyvavimą) yra ir intelektualinės kontrolės forma, būtina visuomenei. Antikrizinėse naujosios vyriausybės pozicijose turėtų būti įtvirtinta nuostata, kad į kritinės kontrolės formas, iš kur jos bekiltų, valstybinės institucijos nedelsiant turi reaguoti, atsakyti, aiškinti. Neužmirškime, kad *krizė* etimologiškai susijusi su sprendimais, taip pat ir kritiniais. Atvirumas kritikai, teisingas reagavimas į ją – priklauso krizės įveikos būdams. Bent jau moralinės. Kiekviena krizė, kur kaip ji bepasireikštų, visada yra ir moralinė. Moralinė krizė pagraužia struktūras – nuo aukščiausių iki žemiausių.

Viena iš Lietuvos Sąjūdžio reikšmių, kad jis, prasidėjęs spontaniškai, iš žmonių reakcijų, norų, vilčių, tikėjimų, sugebėjo suorganizuoti veikiančias struktūras: politinių strategijų, kultūrinių žingsnių, ekonominių taktikų. Matome ryškius, savitus veidus. Mokslų akademijoje negalime užmiršti valingo, susikaupusio akademiko Eduardo Vilko žvilgsnio. Kiekvienas norėtume minėti kitus vardus ir veidus, o ir paminėtiems turėtume priekaištų, kritinių vertinimų. Skaudžiai, savikritiškai jie išsakomi Romualdo Ozolo, Sąjūdžio sąžiningojo, balso ir veido. Sutinku su Justinu Marcinkevičiaus mintim iš jo straipsnio „Sąjūdis ateina iš toli“, kad „didelė Sąjūdžio klaida (ir kaltė!) – kad jis toleravo (o ne sykį ir skatino) Lietuvos žmonių supriešinimą. Todėl Sąjūdis ir neišaugo į moralinę jėgą, jis baigėsi 1990 m. kovo 11 d., aktais ir deklaracijomis realizavęs savo politinę programą.“ Ar to galima buvo išvengti? Klausimas, kuris lieka. Atsakymas, kuris yra nepakeliamai sunkus: telkti patinkančius ir nepatinkančius, savus ir

nesavus, vadinasi, atsisakyti savo ambicijų, savo paties siekimų, matyti tikslą už savęs paties ir gal net be savęs paties. Tai reiškia turėti galią ir ja nesinaudoti. Nežengti žingsnio, kuris palengvins *nekilnojamos* žemės, kad ir savos, persikėlimą prie Vilniaus ar prie jūros (ir šiomis „operacijomis“ patvirtinti svarbiausi Lietuvos geopolitiniai taškai), jei tai padidins sumaištį žmonių turto reikaluose. Neatsisakyti žmonių uždirbto turto, kad ir „kolchozinio“, kad ir kaip tai praverstų retorinei įtaigai ar savo politinių pozicijų stiprinimui. Kuo aukščiau esi iškeltas (net jei ir išsikėlęs), privalai pirmiausia žiūrėti visų labo. Tai amžina problema – Sąjūdis vienu metu ją ryškiai ir skaudžiai apnuogino. Dabar ta problema paslėpta, uždangstyta. Bet gal Prezidentą Valdą Adamkų dar galime matyti kaip Sąjūdžio dvasios asmenį – jis mato tikslą už savęs paties, kartais ir už Lietuvos, už jos praktinių interesų; tai nėra lengva suvokti. Pasirinkimas tarp *Realpolitik* ir demokratinių principų bei švarios politikos, deklaruotos Sąjūdžio, nėra lengvas; jei jis dar sunkės, ir mūsų gimtajai Europai iškils naujų problemų.

Grįžtant prie Justino Marcinkevičiaus minčių, pasakytina, kad jos pavadinimas „Sąjūdis ateina iš toli“ yra programiškai universalus, universalesnis už išvadą, kad Sąjūdis baigėsi, kai buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė. Kas ateina iš toli, toli ir nueina. Neužmatomai; galbūt kitoms kartoms pasikartos tai, kas mums, vienu kartu susitikusiems po saule, buvo stebuklas.

Prieš pradedant konferenciją. Iš kairės: LMA vyr. referentė Marija Nijolė Stačiokienė, prof. Bronius Genzelis, LMA akad. Antanas Buračas ir LMA prezidentas akad. Zenonas Rokus Rudzikas

Sąjūdžio Lietuvos idealai ir laikmečio grėsmės

LMA AKAD. ANTANAS BURAČAS

Sąjūdis sužadino mumyse Didžiuosius neprilygstamus *Laisvės, Lygybės, Brolybės siekius* ir išgyvenimus. Kaip vienas iš Jūsų, patvirtinu ir liudiju: *Tai buvo neatkartojama*, žymiai giliau tautos išgyvenama ir net reikšmingiau nei didžiosios Prancūzų revoliucijos metu, nes mus uždegė ir Tautinės *Valstybės atkūrimo* siekiai. Tuo pat metu mes visi – ir Sąjūdžio iniciatoriai, ir kiekvienas didžiojo tautinio Sąjūdžio dalyvių – itin stipriai pajutome protėvių puoselėtų *dvasinių vertybių* privalumus bei susidūrėme su būtinybe išmokti jas taikyti besikeičiančiomis civilizacijos sąlygomis.

Tačiau atgavus Nepriklausomybę, ėmė įsivyrauti globalizacijos grėsmės *devalvuoti šias vertybes*. Irstančios sovietų imperijos mums primestos infliacijos netektys, blokados sunkumai, ir ypač *laukinio* kapitalizmo apraiškos atkuriant savo Valstybę, bematant sukėlė naujų *baudžiavinės priklausomybės*, *socialinės diferenciacijos* ir kylančio *nusikalstamumo* praradimų. Čia išsyk prisimenamas ne vienas raiškus akad. E. Vil-

ko posakis, tarp jų ir jo išsakyta nuomonė, kad laukinis kapitalizmas *įgaus* žmoniškesnį veidą, kai tik naujieji verteivos užtektinai prisigrobs. Ne visiems buvo priimtinos šios labai pragmatinės, nemalonios, bet ir realistinės nuostatos, tačiau dabar akivaizdu, kad praėjusių po „prichvatizacijos“ 10–15 metų buvo per maža išmokti etiško verslo, padorumo, be kurių ir didžiajam verslui vėliau nėra patogu plėtotis.

Nemaža politikų dalis ir prie jų prisišlieję avantiūristai bei populistai galiausiai susipriešino su tauta ir tapo neįveikiama, mūsų sąskaita parazituojančia visuomenės dalimi, *besinaudojančia valdžios galimybėmis valstybei skurdinti.* Tai – didelė bėda. Mes – tarp pirmaujančiųjų ES pagal socialinę atskirtį bei socialinės diferenciacijos mastus, pagal žūstančių keliuose ir savižudžių proporcijas. Labai sulėtėjusios inovatyvios investicijos, didelė gyventojų dalis paliko gimtinę negebėdami joje išgyventi, ėmė merdėti mokslas ir švietimas.

Kol mes žengėme išvien, kol kiekviena reikšminga iniciatyva buvo remiama sutelktomis jėgomis, bendrais interesais, tol buvo reikšmingos ir mūsų laisvėjimo pastangos. Iš pažiūros net naivi baltijiečių idėja susikabinus rankomis priminti pasauliui sovietinę šalies okupaciją, virto reikšminga tarptautine Baltijos kelio iniciatyva, nustebinusia net branduolinės „Blogio imperijos“ vadeivas. O vėlesnių mūsų nepriklausomos politinės valdžios institucijų kūrimąsi jau lydėjo didėjanti interesų priešprieša. Ja vykusiai pasinaudojo *EBSW, VP Market, Achemos* ir kitų vėliau didžiausių lietuviško kapitalo firmų strategai, sutelkę per privatizaciją patyrusių teisininkų, inžinierių, neretai ir raumeningų vyrukų smogiamąsias grupuotes bei pasinaudoję naujai kuriamos įstatymų bazės spragomis. Mokslininkai, dailininkai, muzikai ir daugelis kitų inteligentijos grupių nesugebėjo susitelkti ir deramai apginti savo interesų laisvai kurti, atgavus Nepriklausomybę. Dar daugiau nukentėjo paprastas kaimo žmogus, paliktas be kooperacijos

pagalbos išgyventi „pieno žvaigždžių“ monopolinės savivalės sąlygomis.

Sąjūdžio programą kūrę žmonės negalėjo įsivaizduoti, kad nepriklausomą Lietuvos valstybę žlugdys mūsų tebesitęsiantis mokesčių politikos neteisingumas, kai neapmokestinamas ar tik simboliškai apmokestinamas didelės vertės nekilnojamasis turtas, dividendai ir daugelis kitų naujųjų turtuolių gaunamų pajamų rūšių, kad valstybės ir mūsų turėtas turtas bus nusavinamas *RST, rubikonų* ir kitų valdžią kontroliuojančių firmų magnatų už simbolines įmokas.

Nors ES fondų injekcijos vėl šiek tiek išjudino investicijas ir tyrimus šalyje, padėjo atnaujinti infrastruktūrą bei kurti mokslo parkus, dešimtys *milijardų* litų *jau* neracionaliai *iššvaistyta*. Pensijų fondus ir perspektyvinės plėtros inovacinių pagrindų kūrimą gerokai žlugdo jau ir mus pasiekusi pasaulinė finansų krizė, pirmiausia siaurindama kreditavimo mechanizmų pritaikomumą; bet iš pradžių objektyviai įvertinkime nueinančios *kirkilinės* valdžios padarytą milžinišką žalą Valstybei ir eiliniams žmonėms.

LPS veiklos sužadinti tautos *siekiai* atkurti ir įtvirtinti svarbiausius mūsų valstybingumo pagrindus buvo įgyvendinti, bet sparti *globalizacija kelia vis naujų grėsmių* bei būtinybę rasti *naujų sparčių* pertvarkos sprendimų, kuriuos valdžia akivaizdžiai iki šiol tik imitavo, neretai taip atverdama galimybes ją kontroliuojantiems oligarchams. Mūsų valstybės Nepriklausomybės atkūrimas sukėlė sunkiai slepiamą ir sovietinės imperijos teises perėmusios slavų kaimynės nepasitenkinimą bei jos agresyvių ambicijų demonstravimą. Dėl jų ir dėl mažo mūsų ekonomikos konkurencingumo kyla grėsmingų pavojų šalies *energetiniam, informaciniam bei finansiniam saugumui*, dėl to kol kas vis didėja Lietuvos ekonominis ir energetinis pažeidžiamumas. Dujos namams ir pramonei, kaip ir urano kasetės atominei jėgainei, ir net didžioji Kauno hidroelektri-

nė – didžiuma mūsų energetikos išteklių valdoma Rusijos kapitalo. Šis monopolistas nuolat siekia politinio spaudimo ir destabilizuoja šalies finansinį bei informacinį potencialą, įtvirtindamas sistemingai deficitinį mūsų mokėjimų balansą ir paslėptus rimtus pavojus atakai prieš mūsų informacinių tinklų potencialą. Alternatyvių energijos šaltinių bei taupymo režimo diegimas yra ribotas, vyksta lėtai ir reikalauja didelių investicijų, taip pat reikia modernios informacinių tinklų apsaugos.

Per 20 praėjusių metų mūsų valstybė, jos ekonomika, kultūra ir gyvenimo gerovė, įstojus į Europos Sąjungą, gerokai sustiprėjo, pakilo. Tačiau Sąjūdis sužadino, kaip minėjau, taip pat natūralius tautos *siekius* – dorovingumo, korupcijos mažinimo, šeimos stiprinimo, sužadino tikėjimą galimybe pragyventi iš savo veiklos, užtikrinti geriau aprūpintą vaikystę ir senatvę, plėtoti šalies intelektinius išteklius. Deja, per Nepriklausomybės laikotarpį, lyg ir siekiant su tuo susijusių vertybių įtvirtinimo, dėl *nepakankamai pagrįsto strateginių galimybių įvaldymo, dėl moralinio nuosmukio* veržiantis prie materialinių gėrybių ir hedonistinių prioritetų tai užtikrinti išryškėjo gausybė grėsmių. Juk šiuo metu mūsų valstietis neretai šienauja ar parduoda pieną, – lygiai kaip savo tyrimus vykdo ir didžiuma mokslo darbuotojų, – ne dėl to, kad geriau pragyventų iš savo kasdienių darbų, o dėl ilgamečių įpročių ir tikėjimo, kad vis tik įsivyraus teisingumas bei valdžia daugiau vadovausis sveiko proto diktuojamais sprendimais.

Suprantama, kad *mūsų intelektas* šiandien turi būti skirtas ne dejonėms ir dvejonėms naujai valdžiai teikti, o *generuoti bei inicijuoti racionalesnius sprendimus*, kurie pirmiausia turėtų išjudinti iš mirties taško bevaises mokslo ir švietimo reformų pastangas, pakeisti situaciją pensijų fondų ir kitų socialinių garantijų srityse ir pan. Mes, čia susirinkę, turime jausti didelę atsakomybę kaip *šalies smegenų centras*, kompetentingas ir pajėgus numatyti būdus bręstančiai šalies krizinei situ-

acijai valdyti bei kylančioms grėsmėms neutralizuoti. Deja, to neužtikrins *vien* paprasti *perstatymai mokslo politikos* kortų malkoje, numatomi atskirų *mokslo institucijų sujungimai,* administracinių struktūrų – apskričių ar ministerijų – instituciniai pertvarkymai ar panašūs *reformos imitavimo* būdai.

Itin daug pamokų, kaip nereikia valdžioms elgtis, pateikė, sakyčiau, tos pačios minėtos *laukinės privatizacijos faktai,* pradedant Mažeikių naftos, vėliau ir benzino kolonėlių tinklo pardavimu už vieną dolerį, ir bebaigiant *Leo LT* bendrovės sukūrimu, į kurią Rytų skirstomųjų tinklų (RST) savininkai įnešė savo dalį, net apie 800 mln. prirašydami vienu ypu atliktu turto vertės perkainavimu (praėjus itin trumpam laikui po to, kai buvo įsigyta RST bendrovė – vos už poros metų gautą pelną). Tiesa, panašiai buvo „perkama" ir *Achema*, ir *Alita*, ir daug kitų vertingų valstybės ir mūsų visų kurto turto objektų. Ir visais atvejais skirtingų partijų vyriausybės, vadinamieji kišeniniai ir nepriklausomi prokurorai bei valstybės kontrolės pareigūnai, ne tik kad nepersekiojo aferistų, bet kartais net padėdavo nuslėpti grobstymus. Argi tokiu atveju mes galime daugiau nei svajoti, kad mokslininkas ar dėstytojas, dirbantis už simbolinį atlygį, savo intelektiniais produktais galėtų konkuruoti su kitais panašių profesijų Europos partneriais?! Juo labiau sunku tokiomis sąlygomis mūsų ugdomiems *jauniesiems* protams savo intelektiniais gebėjimais konkuruoti tarptautinėse rinkose.

Tautos intelektui tenka ypatinga atsakomybė spausti valdžią ryžtis racionalesniems, gerai pasvertiems, neatidėliotiniems ir ekonominiams, ir politiniams sprendimams – geriau suderinus skirtingus partinius interesus. Bene didžiausia globalizacijos grėsmė – tai, kad mūsų valstybė nesiėmė veiksmingų priemonių jos pagrindų griūčiai sustabdyti – masinei emigracijai iš Lietuvos ir *didžiųjų* gyvasties bei tautos kultūros *vertybių klodų* laipsniškam praradimui iš mūsų kasdienio gyvenimo.

Lošimo ir kompiuterių kultas pratina prie *virtualiosios tikrovės* ir deformuotų *virtualiųjų vertybių prioritetų,* jie griauna bendruomeniškumo tradicijas ir ugdo spekuliatyvią gyvenimo prasmės sampratą. Tačiau čia vien draudimai ir administracinės priemonės padeda taip pat mažai, kaip ir kova su narkomanija. Mūsų besiformuojančioje žinių visuomenėje būtina tiek bendruomenėms, tiek ir šeimoms *sumaniau ugdyti iniciatyvumą, kūrybiškumą, verslumą, dvasinių vertybių privalumus.* Tai, kas dar XIX a. ir net XX a. didžiąja dalimi buvo daugiausia pasiturinčiųjų šeimų galimybės ar net privilegija – kryptingas *intelektinių gebėjimų bei dvasinių vertybių ugdymas* – masinio vartojimo sąlygomis tampa privalu visiems. Tik nuo mūsų sąmoningumo bei savarankiškumo priklauso ir biurokratinio aparato mažinimas, ir e. visuomenės privalumų atsiskleidimas, ir net pačios tautos išlikimas.

Nepriimkite sakomų akivaizdžių dalykų kaip moralizavimo, bet *gyvenimo esmės ir prasmės praradimas* yra pati svarbiausia laikmečio problema, kurią labai suaktualino Sąjūdžio sužadintas ATGIMIMAS. Ir jos išsaugojimo būtinybė yra pirmiausia ne valdžios, o kiekvieno *mūsų* ir mūsų artimųjų visavertės asmenybės ugdymo reikalas. Kai nebelieka vidinių nuostatų asmeniniame gyvenime siekti svarbiausių vertybių, pradeda klibėti ir valstybingumo pagrindai, tampa pažeidžiamas ir kiekvienas mūsų, ypač susidūręs su negandomis bei netektimi.

Pačių moralės normų turinys ir suvokimas „išplaunamas“ grėsmingos Vakarų civilizacijos invazijos į mūsų gyvenimą. Ypač akivaizdi tradicinių pažiūrų į šeimą erozija. Olandiškosios homoseksualizmo ir narkotikų tradicijos mūsų tautai primetamos kaip natūraliõs bei neišvengiamos civilizacinės pažangos reiškinys – kaip savo laiku carizmo vykdyta tautelių nugirdymo tradicija jų valiai bei prigimtiniam orumui palaužti. O mūsų tauta jau vis plačiau kaltinama homofobija,

kai neprisiverčia pakantumo gėjų paradams ir kitoms iškrypėliškoms akcijoms, finansuojamoms net europinių fondų (ir dažnai kontroliuojamų deformuotų asmenybių). Mes susiduriame su atvira demagogija, kad esą pažeidžiamos visuotinės žmogaus teisės, nors iš esmės tokiais atvejais pažeidžiamos mūsų pačių teisės į nepriklausomą pasaulėžiūrą bei dvasinės kultūros savastį. Eiti su Europa į ateitį visai nereiškia perimti iš jos blogiausią patirtį – narkotikų tvaiką, susvetimėjimo pavojus, privatininko godumą. Industrializmo dvasia mažina bendrų veikų būtinybę ir esmę, jų teikiamą džiaugsmą, neretą mūsų verčia tapti intelektiniais individualistais, o bendrų talkų ir bendrų dainų džiaugsmas mumyse lieka tik kaip blyškus nueinančios kartos prisiminimas.

Daugelis socialinių problemų ir jų keliamų grėsmių Lietuvos valstybei bei jos gyventojams nesprendžiams būtent dėl *interesų konflikto* tarp daugumos ir oligarchų. Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus savo pranešime jau atkreipė dėmesį, kokia pavojinga yra oligarchų kontrolė, bet veiksmingesnių sprendimų jų diktatui neutralizuoti taip ir nesiimta. Sveiku protu nesuvokiama, ir kaip mokslo pertvarka siejama tik su institucine integracija, o universitetinė pertvarka suvedama pirmiausia į studentų išmokų reguliavimą beveik visai nekalbant apie profesinės kompetencijos bei gebėjimų ugdymo sistemų tobulinimą, apie tyrimų grandžių sąsajų stiprinimą. Naujajam Lietuvos Respublikos Seimui imantis veiksmų programos, vėl atgimsta viltys dėl bent kai kurių socialių interesų konflikto galimų sprendimų visuomenės daugumos naudai, bent kiek stabdant valstybės biudžeto eikvojimą biurokratijai stiprinti bei kitiems neprioritetiniams tikslams.

Nesvetimi ir interesų konfliktai tarp pačių mokslininkų grupių, nors jie nepasireiškia taip aštriai, kaip susiduriant verslo grupuotėms. Visi žinome, kaip neretai stinga objektyvu-

mo skirstant Lietuvos mokslo plėtotei tenkančias lėšas; siekiant gerinti situaciją buvo reformuota Lietuvos mokslo taryba. Tačiau nevertėtų atsisakyti ir kitos tarptautinės praktikos galimiems interesų konfliktams intelektinės nuosavybės sferoje spręsti – Lietuvoje įsteigti *akademinį žmogaus teisių tinklą* specifiniams *mokslininkų interesams* visuomenėje ginti ir sujungti jį su tarptautiniu šios srities tinklu, kuriam vadovauja nemažos grupės užsienio šalių mokslų akademijų prezidentai bei Nobelio premijos laureatai. Tokio kvietimo įsitraukti į šią veiklą jau esam sulaukę, ir verta į jį atsiliepti, kad galėtume įvairiapusiškai ginti savo interesus.

Ilgalaikės gyvavimo vertybės taip pat kinta, keičiasi jų prioritetai. Masinė lietuvių migracijos banga iškėlė naują ir mūsų tautos išlikimui itin reikšmingą sampratą – GLOBALI LIETUVA. Tai – kultūrinių ir kitų reikšmingiausiųjų dvasinių išeivijos bei pagrindinės tautos dalies saitų visuma, kurią būtina savitai plėtoti norint išsaugoti lietuvybę nuo globalizacijos lemiamos erozijos.

Pamatinių vertybių esmė, užtikrinanti Tautos ir Valstybės egzistavimą bei pažangą, išlieka. Nepriklausomybę atgaunant daugelis mūsų tam tikslui būtų paaukoję savo gyvybę. Šiandien mūsų pastangos ir gyvavimo prasmė būtų reikšmingesnės, jei jos būtų racionaliau naudojamos tolesnei pažangai bei dar Didžiojo Sąjūdžio metais svajotoms vertybėms įgyvendinti. Vienok naujos pasaulėžvalgos ir naujos moralės kūrimas – sudėtingas, nelengvas ir ilgas procesas. Dar sunkesnis yra *moralios* politikos formavimas, kurios taip laukiame iš Sąjūdžio tradicijų tęsėjo, naujosios parlamentinės daugumos vadovo Andriaus Kubiliaus. Jau tapo priimta manyti, kad moralūs politikai yra rato kvadratūros įsivaizdavimas.

Net nemoralizuojant nežinomi jokie kiti dorovinės gyvensenos ugdymo būdai, kaip asmenybės ugdymas šeimoje ir mokykloje, vėliau – dorovinio klimato formavimas ir jo palaiky-

mas darbo kolektyve, galiausiai – padori valdžios atstovų elgsena, kuri visada yra po visuomeninės opinijos padidinamuoju stiklu. Tai – praėjusio tūkstantmečio patirtis, bet jokios kitos vertybių atskaitomosios sistemos naujasis neuroninės revoliucijos tūkstantmetis dar nesukūrė. Tad mes patys pirmiausiai turime būti sau teisėjai. Kai to nėra, tai prabunda primityvūs instinktai bet kokia kaina siekti materialinės gerovės, o pamatinės dvasinės vertybės – bičiuliškumas ir dalijimasis dvasiniais pasiekimais, intelekto turtinimas ir pan. – nustumiamos į užmarštį arba naudojamos politinei kontrolei privačiais interesais bei turtėjimui. Išmintis nukreipiama prieš visuomeninį interesą.

Per Sąjūdžio 20-mečio suvažiavimą Justinas Marcinkevičius į visiems rūpimą klausimą, kur dingo Sąjūdis, atsakė – jis niekur nedingo, jis mumyse. Jei mumyse išliko *sąžinės* šauksmas, tai išlieka ir nuolatinis siekis tų gausėjančių Didžiųjų vertybių, kurios sudaro egzistencijos *prasmę*.

Nepriklausomos valstybės atkūrimo Akto
signataras prof. Bronius Genzelis

Priklausomybė – jos įveikimo problema

PROF. HABIL. DR. BRONIUS GENZELIS

Bandau suvokti, kas vyksta dabar. Kiekviena proga priduriame: Sąjūdžio laikais tauta buvo vieninga ir aktyvi. Kur visa tai dingo? Ar iš tikrųjų buvo vieninga? Ar tai ne mūsų iliuzorinio mąstymo darinys?Ar visi buvo pasirengę aukotis dėl nepriklausomybės?

Žmogaus gyvenimą lemia materialinių ir dvasinių vertybių samprata, jų poreikis, tačiau ne visų žmonių gyvenime jos vaidina vienodą vaidmenį. Vieni teikia pirmenybę materialinėms (turto kaupimui, troškimui turėti gražių daiktų), kiti – dvasinėms (gyventi nepriklausomoje valstybėje, laisvai išpažinti ar neišpažinti tą ar kitą tikėjimą, būti nepriklausomi nuo kieno nors kito užgaidų) vertybėms. Į jų įsisavinimą ir *nukreipta žmogaus veikla.* Žmogaus gyvenimas balansuoja tarp tų vertybių skalės arba atiduoda pirmenybę vienoms prieš kitas. Vienas už duonos kąsnį gali tarnauti svetimiesiems, nuslopindamas savyje sąžinės balsą, kitas verčiau mirs negu išduos savo idealus.

Komunistinės Rusijos imperijoje, vadinamojoje Tarybų Sąjunga, oficialiai deklaruotas dvasinių vertybių primatas, tačiau jis buvo nerealus ir sunkiai suvokiamas, todėl jis nekėlė pasitikėjimo ir žmonėms tapo fikcija. Lietuvą skaudžiai palietė stalinizmas. Tada propaguota neapykanta „klasiniams priešams“: į jų tarpą patekdavo kiekvienas, kuris išdrįsdavo turėti bent kiek skirtingas pažiūras negu valdžios propaguotas. Didžiausia vertybė – laiku pastebėti ir nukenksminti „liaudies priešą“. Postalinistiniame laikotarpyje įsitvirtina „komunizmo statytojo“ moralės kodeksas, daug kuo primenantis dekalogą. Vienu ir kitu atveju viešai niekintos materialinės vertybės – orientuojasi pagal jų supratimą į amžinąsias vertybes.

Apie žmogaus troškimą turėti jaukų butą ir kitas vertybes šnekėta kaip apie „buržuazinės sąmonės“ liekanas. Materialinės vertybės dozuotos pagal žmogaus esamybę tam tikrame nomenklatūros laipte. Jos buvo laikinos; priklausomai nuo pakilimo ar nupuolimo priklausė kokį žmogus turės butą, kokiuose poilsio namuose ilsėsis. Tad lipimas tais laiptais aukštyn sietinas su žmogaus gerove. Kiekvienas smuktelėjimas žemyn atsiliepdavo to asmens gerovei (net aukščiausi pareigūnai neturėdami nuosavų automašinų, vilų, naudodavosi valstybinėmis kaip savomis priklausomai nuo užimamo rango). Išugdytas *priklausomumo* jausmas.

Įdiegta žmogaus priklausomybė nuo viršininkų. Ši priklausomybė lietė visus – nuo aukščiausio pareigūno iki eilinio žmogelio: paskyros butams, automašinoms, baldams, šaldytuvams, net kilimams, kurių kiekis įstaigoms, gamykloms būdavo limituotas. Aišku visiems neužtekdavo: gaudavo dažniausiai tas, kuris mažiausiai konfliktuodavo su valdžia (ar turėdavo įtakingų globėjų). Ta *priklausomybė* erzino žmones. Jie jautėsi paniekinti. Tuo pat metu jie girdėjo, kad vadinamose kapitalistinėse šalyse nebuvo jokio deficito. Tad šiems žmonėms išėjimas iš imperijos reiškė ne ką kitą, kaip priklausomybės nuo

nomenklatūros panaikinimą, savo gerovės susiejimą su materialių vertybių gausinimu. Išėjimas iš priklausomybės buvo visų žmonių jungiklis, dažnai nemąstant, kokioje valstybinėje struktūroje Lietuva atsidurs ir kaip ji bus valdoma.

Sąjūdiečiai turėjo aiškią vertybių skalę: nacionalinė nepriklausomybė sukuriant savo demokratinę valstybę, lietuvių kalbos įteisinimas paskelbiant ją valstybine kalba, socialinis teisingumas – visų piliečių lygybę prieš įstatymus, tikėjimo laisvė. Šie motyvai buvo Sąjūdžio veiklos pamatiniai. Jie skatino žmones būti piliečiais, pajausti atsakomybę už savo šalies likimą. Bet ne visi žmonės, kurie atvykdavo į mitingus, būtent taip ir mąstė. Kita vertus, toli gražu ne visi dalyvaudavo mitinguose, Baltijos kelyje. Nekalbu apie tuos, kurie priešiškai žiūrėjo į Sąjūdį.

Visų žmonių lygybę prieš įstatymus skelbė ir TSRS Konstitucija, vadinasi vizualiai nieko naujo nepasakyta, Sąjūdžio propagandistai pagrįstai teigė, tie žodžiai tikrovėje nieko nereiškė. Ir tai buvo tiesa. Bet daugelis problemų išliko: vienas dalykas priimti demokratinės valstybės Konstituciją, kitas dalykas – gyventi pagal ją.

Po Kovo 11-osios atkūrus Lietuvos valstybę ir padėjus jai demokratinius pamatus, lietuvių kalba tapo valstybinė, išsivaduota nuo Maskvos *priklausomybės*, tačiau tuo visos problemos neišsisprendė. Panaikinus hierarchinę *priklausomybę*, nepanaikino *priklausomybės* apskritai. Čia ir žmogaus mąstymo, intelekto problema. Atskiriems individams buvo nepriimtina jų *priklausomybė*, bet tuo pačiu jiems atrodė, kad kitų asmenų *priklausomybę* nuo jų visai natūralus dalykas. *Priklausomybės* pojūtis slopino pilietiškumo jausmą, objektyviai įtikinėjo žmones, kad nuo jų niekas nepriklauso, kad jais turi pasirūpinti kažkas kitas (partija, vyriausybė). Ši pajauta negalėjo išnykti iš karto be pėdsakų…

Priklausomybė tarsi išsiskaldė: vieni tapo nepriklausomi (pa-

vyzdžiui, darbdaviai, laisvų profesijų žmonės), kiti atsidūrė dar didesnėje pirmųjų priklausomybėje (nepajėgta priimti dirbančiųjų nuo darbdavių savivalės apsaugos įstatymų). Daliai šių žmonių valstybės nepriklausomybė buvo antraeilis dalykas – svarbu užtikrinti sau ir savo šeimai materialinę gerovę. Kadangi komunistinis režimas jos neužtikrino, jie protestavo prieš esamybę. Atkurta Lietuvos valstybė neišsprendė jų problemų, jie pasijuto išduoti. O pirmajai kategorijai priklausančių asmenų integracija į Europos Sąjungą išplėtė jų veiklos galimybes. Jiems būvimas Rusijos imperijoje buvo nepriimtinas tik dėl jų veiklos galimybių apribojimo, o tiems žmonėms, kurių gerovė liko priklausoma nuo naujų veiksnių, natūraliai atrodė, kad nepriklausomybė nepakeitė jų gyvenimo.

Taigi atkūrus Nepriklausomos Lietuvos valstybę, išnyko priklausomybės nuo Maskvos faktorius, tačiau apskritai neišnyko priklausomybės faktorius ir atsirado daugybė naujų psichologinių problemų, ypač vykdyta resocializacija: jeigu anksčiau visko savininkas buvo valstybė, jos vardu veikianti vyriausybė, tai dabar pagrindinė nuosavybė atsidūrė atskirų asmenų rankose. Kokiu būdu?

Aneksuotoje Lietuvoje niekas neturėjo legalaus pinigų pertekliaus: jų turėjo įvairios kriminalinės grupuotės. Po nepriklausomybės tie pinigai legalizavosi. Antras šaltinis – čekizacija. Visi dirbusieji piliečiai gavo atitinkamą čekių kiekį (priklausomai nuo darbo stažo, pareigų, darbo vietos). Absoliuti gyventojų dauguma nesuprato jų vertės. Kadangi juos galima buvo pirkti–parduoti, juos pusvelčiui supirko gudručiai ir už juos taip pat pusvelčiui įgijo nuosavybę (pastatus, gamyklas), dažnai ir asmenys, neturintys supratimo, kaip įgytą turtą valdyti. Visos tautos užgyventas turtas tapo pavienių asmenų nuosavybė arba parduota užsieniečiams, taip papildant valstybės iždą. Kas lengvai įgyta, tas lengvai iššvaistoma.

Žmonės pastebi, kad kaip įprasta, LIETUVOJE turčiais

tapo asmenys, kurie buvo šalia Sąjūdžio, ir dairėsi, ką čia be didelės rizikos galima būtų pasiglemžti. Ir tie žmonės tapo pagrindiniais Lietuvos turto valdytojais. Taigi Lietuvoje naujų verslininkų luomas formavosi kiek kitu principu negu Vakarų šalyse; kuriose žmonės tapdavo turtingi arba turtą paveldėdami iš tėvų, arba dėl savo darbinės – intelektualios veiklos, kitais žodžiais, ten iš esmės jo įgijimo kelias buvo aiškus, o Lietuvoje neaiškus. Daugumas naujai „iškeptų“ turčių pasijuto vertingesniais negu kiti Lietuvos gyventojai (skiriu sąvokas „gyventojas“ nuo „piliečio“). Tai akivaizdu net pasiekus viešą elgesį ir pareiškimus *VP Market* tipo veikėjų.

Panašūs veiksmai šalyje kelia ne tik ekonominę, politinę, bet ir psichologinę įtampą. *Priklausomybė* nuo darbdavių tapo nuožmesne, todėl ji gimdo nostalgines nuotaikas. Jas žadina ir prisiminimai, kad aneksuotoje Lietuvoje niekas negalėjo nieko išmesti iš buto, nebuvo bedarbystės pavojaus. Psichoanalitikų yra pastebėta, kad neigiami veiksniai labiau išsitrina iš žmonių atminties, teigiami užsifiksuoja žmonių sąmonėje.

Tad viltys, kad po Nepriklausomybės Akto paskelbimo gyvensime taip, kaip skandinavai, nepasitvirtino (žmonėms gerovę sukuria ne kiti, o patys). Nepriklausomybė ir demokratiją laiduojanti Konstitucija neišsprendė ir negali išspręsti visų šaliai iškylančių problemų, ji sudaro prielaidas. Čia jau visų žmonių reikalas. Nė viena šalis neišsprendė savo problemų, jeigu visa veikla, energija pajungiama vien siekti materialių gerybių. Žmogus tampa daiktų vergu, nesugebančiu matyti, kad ir kiti trokšta normalaus gyvenimo. Istorinė patirtis byloja, kad šalys, kuriose tarp įvairiausių gyventojų sluoksnių esama milžiniškos atskirties, nepajėgios ilgam įsitvirtinti istorijos arenoje. Mes gi sukūrėme hierarchinę visuomenę, kuri kaskart vis labiau hierarchizuojas. Šio proceso vien demokratinė Konstitucija nesustabdys.

Iš dabartinio Seimo vargu ar galime tikėtis, kad bus pri-

imti visų piliečių interesus ginantys įstatymai. Jeigu jame posėdžiauja oligarchai, Seimas priims oligarchams naudingus įstatymus. Kad taip yra, nesunku įsitikinti analizuojant dabartinės Vyriausybės programos sudarymo peripetijas. Pradžioje Tėvynės Sąjunga–Lietuvos krikščionys demokratai pateikė pakankamai socialiai išbalansuotą programą. Po to sekė nuolaida po nuolaidos. Ji buvo „išplauta“. Atrodytų normalu, kad žmogus, kuris daugiausia uždirba, moka didesnius mokesčius. Įdomiausios diskusijos dėl turto mokesčio (toks mokestis egzistuoja net JAV). Pretendentas į Finansų ministrus paklaustas, kiek žmonių liestų turto apmokestinimas, atsakė: apie keturis tūkstančius. Čia ir slypi atsakymas: kiek interesus gina Seimas.

Visgi beveik per dvidešimtį nepriklausomybės metų Lietuvos gyventojai netapo piliečiai, o tik paprasti balsuotojai. Pilietis žino ne tik teises, bet ir pareigas, jaučia atsakomybę už savo veiksmus. Pas mus tapo įprasta smerkti ir piktintis Seimu ir Vyriausybe. Bet Seimas ne iš dangaus nukrenta, ne užsienio okupantai jį mums primeta, o patys žmonės (kartoju žmonės, o ne piliečiai) jį išrenka. Vargu ar galime įsivaizduoti demokratinės šalies piliečius, kurie skelbtų: „Mes neturime jokios programos, o tik einame į priekį...“, kurių sąrašai puoštųsi teistais ar laukiančiais teismų nuosprendžių asmenimis. Čia visos problemos.

Vyriausybė neturės daugiau teisių negu jai suteiks Seimas, o pastarąjį formuoja piliečiai, savo atstovais rinkdami tuos ar kitus asmenis. Oligarchai pasirūpino savaisiais, bet oligarchų balsų pritruktų, kad jie taptų Seimo nariais. Todėl Lietuvoje, kaip niekur kitur, ginami oligarchų interesai, laiminamos monopolijos.

Viena pagrindinių šių dienų Lietuvos problemų ta, kad Lietuva netapo pilietinė visuomenė. Vien guodimasis, kad tai praeities reliktas – menka paguoda. Pabrėžimas, esą Sąjūdžio

laikais žmonės jautėsi piliečiais – dalinė tiesa: apie geresnį gyvenimą svajoja ne tik piliečiai, bet ir vergai... Ir dar kartą įrodo, kad Sąjūdyje dalyvavo ne tik tie, kuriems rūpėjo savos valstybės sukūrimas. Šiandien galiu drąsiai tvirtinti, kad nepriklausomybės idėja pasinaudoja ir tie, kuriems ta nepriklausomybė mažiausiai rūpėjo. Dėl to devalvuojasi Sąjūdžio idėjos. Gimtosios kalbos, savo kultūros išsaugojimas buvo vienas svarbiausių Sąjūdžio tikslų. Dabar vardan neaiškių patogumų, viso to atsisakome. Čia visų mūsų problema: susimąstykime, ką aš galiu padaryti, kad Nepriklausoma Lietuva būtų visų mūsų valstybė.

Kita vertus, kiekvienas, kas studijuoja istoriją, politinę filosofiją, žino, kad visais laikais žmonės siekė geresnės visuomenės, kūrė jos modelius, tačiau nė viena idėja nebuvo realizuota, bet jos buvo pažangos kelrodžiai. Lietuva čia – ne išimtis.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 20-mečiui skirtoje mokslinėje konferencijoje „Sąjūdžio vertybės ir jų likimai“. Iš kairės: prof. Kęstutis Makariūnas, Zigmas Vaišvila, Romualdas Ozolas, LMA narys korespondentas Jonas Grigas, LMA narė korespondentė Sofija Kanopkaitė

Tauta: nuo Perestroikos iki Nepriklausomybės. Kas toliau?

ZIGMAS VAIŠVILA, NEPRIKLAUSOMOS VALSTYBĖS ATKŪRIMO AKTO SIGNATARAS

Likimas lėmė, kad šioje istorinėje salėje Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis (toliau – LPS arba Sąjūdis) gimė 1988 m. birželio 3 d. renginyje, visuomenei paskelbtame kaip valstybinės komisijos Lietuvos TSR Konstitucijos pataisoms rengti veiklos gairių pristatymas. Laikas prisipažinti, kad tai buvo tik formalus pretekstas, kurį ekspromtu teko pasiūlyti tuometiniam Mokslų akademijos vyriausiajam moksliniam sekretoriui šviesios atminties akademikui E. Vilkui siekiant gauti šią salę renginiui, kurio metu tikėtasi suvienyti įvairias aktyvias visuomenės jėgas. Komisijos nariai buvo E. Vilkas, J. Bulavas, R. L. Rajeckas, A. Buračas, A. Juozaitis, kiti žinomi asmenys. Formalus renginio tikslas – pristatyti šios komisijos narių parengtus siūlymus visuomenei.

Formaliai gyvavimą pradėjus nuo Konstitucijos klausimų, valstybingumo, kaip tautos egzistencijos ir išlikimo pagrindo, klausimai Sąjūdžiui buvo ir šiandien yra svarbiausi ir nė kiek ne mažiau aktualūs. Diskusija apie Kon-

stituciją visada reiškia diskusiją apie valstybės pamatus ir jos statusą.

Minėta komisija turėjo rengti Lietuvos TSR Konstitucijos pataisas atsiliepdama į M. Gorbačiovo Perestroikos (lietuviškai – Persitvarkymo) kvietimą ir dvasią. Esminis klausimas, ar pats M. Gorbačiovas ir jo vadovaujamas TSKP Centro komitetas, aplinkybių priversti paskelbti pasauliui šį reiškinį, suprato, kas tai yra ir ką jie padarė. Manau, kad jie nesuprato esminio dalyko – demokratija ar nepriklausomybė negali būti tik deklaruota ir formali. Valdžios apsisprendimas Perestroikos šūkiui nebuvo lengvas. Tačiau buvome liudininkai ir to, kad Vakarams, siekusiems ne tik lyderiavimo dvikovoje su socialistiniu lageriu, bet ir pragmatiškų ekonominių, kitų didžiavalstybinių tikslų, apsisprendimas buvo nė kiek nelengvesnis ir psichologiškai, ir praktiškai. 1991 m. kovo 11-ąją atstatytą Lietuvos valstybės nepriklausomybę pasaulis pradėjo pripažinti tik žlugus pučui Maskvoje 1992 m. rugpjūčio mėnesį. Didvyriški anksčiau įvykę Islandijos ir Danijos apsisprendimai pripažinti mus, grįsti moralia politika, mums buvo ne tik malonūs, bet ir suprantami. Tačiau Vakarams – labai sudėtingi. Todėl nenuostabu, kad pirmiau mus pripažino tie, kurie mus geriau suprato iš arti – Moldova ir net Rusija, penktoji valstybė, dar 1991 m. liepos 29 d. pripažinusi Lietuvos Respubliką. Šiemet vasario 16-osios 90-mečio proga Vytauto Didžiojo ordino Didžiojo kryžiaus apdovanojimas įteiktas tuometinei Didžiosios Britanijos premjerei Margaret Tečer – vienai didžiausių M. Gorbačiovo ir Perestroikos rėmėjų bei Lietuvos, išdrįsusios atkurti nepriklausomybę ir trukdyti Perestroikai, kritikių. Maskvos pučo išvakarėse liepos mėn. Didžiosios Britanijos Vyriausybė apsigalvojo ir atsisakė priimti dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo į Londoną Lordų rūmų narių kvietimu atvykusį Lietuvos Vyriausybės atstovą. Nobelio taikos premijos suteikimas M. Gorbačiovui

po sausio 13-osios įvykių Lietuvos piliečiams niekada nebus suprantamas, todėl Norvegų tautos taikos premijos paskyrimas Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai Vytauto Landsbergio asmenyje už mūsų taikią kovą mūsų atmintyje visada liks kaip deramos pagarbos ir tikro lietuvių tautos įvertinimo ženklas. Moralės ir politikos santykio problema amžina.

Sąjūdžio metais netilo diskusijos apie šio masinio judėjimo, sugebėjusio neįtikėtinai greitai pakelti tautą nepriklausomybei atkurti, tikrąjį tikslą. Nuolat vykusi diskusija dėl sąvokų „nepriklausomybė“, „suverenitetas“ ir pan. buvo ne tik veiksmo variklis, bet ir Perestroikos idėjos autoriams Maskvoje bei jų pavaldiniams Lietuvoje – Lietuvos komunistų partijai – norom nenorom teko įsitraukti į šią polemiką sukuriant tarptautinių žodžių žodyne ir politologijoje nesutiktą žargoną, pvz., „suverenitetas TSRS sudėtyje“. Norėtųsi tikėtis, kad šios sąvokos netapo visuotinai pripažintomis ir teliko tik istorinės laikmečio aktualijos. Pasaulis žino nepriklausomas valstybes, konfederacijas ir federacijas.

Siekdami atsakyti į šį klausimą turime susitarti dėl keleto, tikiuosi, neginčijamų aksiomų:

1) būkime sąžiningi ir prisipažinkime sau, kad paskelbus Perestroiką ir įsikūrus Sąjūdžiui, tuo metu niekas negalėjome net įsivaizduoti, kad viskas taip greitai ir taikiai pasikeis, kad Lietuvos Nepriklausomybė yra tokia artima ir pasiekiama taikiu būdu;

2) labai mažai tuo metu žinojome vieni apie kitus ne tik todėl, kad tuo metu nebuvo leidinio „Kas yra kas Lietuvoje“.

Valdžia siekė kontroliuoti visuomenę, Sąjūdį, kaip ir visoje TSRS. Todėl lengva ranka nenurašyčiau, pvz., teiginio, kad Estijos liaudies frontas galėjo būti įkurtas „iš viršaus“. Norėdamas pastiprinti šį teiginį, galėčiau atkreipti dėmesį į tai, kad Tartu universiteto ekonomistai į tautą dėl Rahvarinne steigimo kreipėsi per tiesioginio eterio televizijos laidą, atvirai

ragindami žmones paremti respublikos ekonominio savarankiškumo idėją ir burtis į steigiamą frontą, kad Tartu laikraštis „Postimaa“ idėjos iniciatoriams suteikė vietą skleisti šias idėjas spaudoje, kad Estijos kompartijos vadovybė šias idėjas palaikė nuo pirmos dienos. Tačiau norėdamas oponuoti šiam teiginiui, galėčiau ramia sąžine pasakyti, kad tuo metu visi žavėjomės Estijos liaudies fronto idėja, kad tai padėjo pakelti, ir taip greitai, tautą, kad mums neįsivaizduojama buvo, jog kuris nors spaudos leidinys Lietuvoje atspausdintų bent šiek tiek objektyvios informacijos apie Sąjūdžio įsisteigimą, kad Lietuvos kompartija paremtų mūsų žingsnius.

Norintiems yra visos galimybės Sąjūdžio ir Rahvarinne istorines aplinkybes aiškinti tiek vienaip, tiek kitaip. Viskas priklauso nuo įvykius analizuojančio asmens sąžiningumo ir objektyvumo, siekiamo tikslo. Kokiu būdu mes, atsitiktinai likimo suvesti į LPS iniciatyvinę grupę, galėjome žinoti, kas yra kas? Žmonių, iniciatyvų, pasiūlymų ir įvykių srautas buvo toks didelis, kad vos galima buvo spėti. Visų mūsų laimė ir sėkmė buvo tai, kad komunistų partija, jai pavaldus saugumas, Maskva vijosi įvykius, vijosi mus.

LPS Steigiamajame suvažiavime nuskambėjo kauniečių Jurgio Okso ir Rolando Paulausko kalbos, drastiškai pasisakančios už Lietuvos Nepriklausomybės siekį. Galima jas vertinti, kaip žmonių, disponavusių mažesne informacija nei iniciatyvinė grupė, natūralia baime, kad Sąjūdis gali nežinia kur nuvesti. Tačiau galiu pateikti asmeniškas šio įvykio aplinkybes, kuriomis remdamasis įtarus analitikas galėtų padaryti priešingas išvadas. Kalbant R. Paulauskui, šalia sėdėjęs Vytautas Petkevičius redagavo mano kalbos tekstą. R. Paulauskui dar nepriartėjus prie jo kalbos garsiosios kulminacijos, V. Petkevičius staiga grąžino man redaguojamus lapus, įdėmiai sekė pranešėją ir sulaukęs garsiosios frazės, išsiveržė į sceną, šaukdamas „Provokacija!”. Norėdamas

R. Paulausko kalbą apibūdinti, kaip tikrą provokaciją ir siekį sužlugdyti įsibėgėjantį Sąjūdžio veiksmą, galėčiau ramia sąžine pasakyti, kad V. Petkevičius žinojo, ką ir kada pasakys prelegentas, ir sąmoningai laukė to momento, kad galėtų nutraukti R. Paulausko kalbą, pastarajam nebūtinai apie tai žinant.

Steigiamojo suvažiavimo naktis buvo nelengva LPS iniciatyvinei grupei apsisprendimo prasme. Kas galėjo žinoti, kaip sureaguos Maskva į neregėto pobūdžio ir masto renginį? Kuo tikėti – atvykusiais žurnalistais, energinguoju Algimantu Čekuoliu, pateikiančiu kas kart vis labiau grėsmingas naujienas iš jam vienam žinomų šaltinių, sunkiai prognozuojama Lietuvos valdžios reakcija ar dominuojančiu atsakomybės jausmu? Tautą pakėlėme, jos nuvilti negalėjome, tačiau niekas nebuvo tikras, kad lazda neperlenkta, ir Maskvos kantrybė nesibaigs. Viena – pačiam atsakyti už savo veiksmus, kas kita – už savo veiksmus atsakomybę užkrauti aibei žmonių. Todėl tą naktį Sąjūdžio programos esminės vietos buvo redaguojamos ir redaguojamos. Kiek drąsi ir iššaukianti ji atrodė prieš suvažiavimą, tiek beviltiškai pasenusia ji tapo suvažiavimui pasibaigus.

Todėl supaprastintai ir formaliai, ypač praėjus ne vienam dešimtmečiui, dėlioti vieną programą šalia kitos ir išdidžiai samprotauti, kad štai tie tempė tautą atgal į Sąjungą, o tie – į tikrąją nepriklausomybę, yra perdėm paprasta ir netgi nesąžininga, ypač jei pats esi tų įvykių liudininkas ar dalyvis.

Istorija lėmė, kad būtent Vytautas Petkevičius suvaidino ryškų vaidmenį Sąjūdžio istorijoje konstituciniu klausimu. Pirmą kartą LPS iniciatyvinė grupė susitiko su rašytoju LKP Centro komitete 1988 m. birželio 23 d. istorinio mitingo Gedimino aikštėje išvakarėse, besėdinčiu šalia A. M. Brazausko. Po to, kai 1988 m. lapkričio 18 d. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba, paklususi A. M. Brazauskui, atsisakė paremti Es-

tijos iniciatyvas dėl Konstitucijos pataisų, įtvirtinančių Respublikos įstatymų viršenybę prieš TSRS įstatymus, V. Petkevičius griežtai pareikalavo, kad Sąjūdis laikytųsi A. M. Brazausko nuostatų ir trenkė Sąjūdžio durimis. Sąjūdžio Seimo taryba, suprasdama atsakomybę dėl pagrindinio – Nepriklausomybės – siekio ir siekdama išsaugoti Sąjūdžio vienybę, 1988 m. lapkričio 20 d. priėmė Moralinės nepriklausomybės pareiškimą:

„Sąjūdis skelbia moralinę Lietuvos nepriklausomybę. Mes tvirtiname, kad jokia politinė situacija negali suvaržyti Lietuvos valios kaip Aukščiausiosios jos Teisės. Tik Lietuva gali priimti ir vykdyti savo įstatymus. Kol šis principas netaps teisine norma, jis turi būti kiekvieno asmeninė nuostata. Nuo šiol Lietuvoje bus gerbiami tik tie įstatymai, kurie nevaržo Lietuvos nepriklausomybės. Mūsų nepriklausomybę pažeidžiančių įstatymų nevykdymas gali užtraukti juridinę atsakomybę, bet nepažeidžia doros...“

Taryba priėmė ir Moralinės vienybės deklaraciją, suprasdama vienybės svarbą tautos gyvenime, ir ypač svarbiose istorinėse situacijose. Ją pasirašę 28 tarybos nariai pakvietė V. Petkevičių, kurio narystė buvo sustabdyta lapkričio 21 d., grįžti į Sąjūdį ir pirmąkart nusprendė, kad reikia rinkti Tarybos pirmininką.

Panaši situacija ir pavojus užkibti ant Maskvos kablio buvo ir Sąjūdžio apsisprendimas dalyvauti okupacinės valdžios valdymo organų rinkimuose. Tam oponavo Lietuvos laisvės lyga, tvirtindama, kad tokiu būdu pripažintume okupaciją. Po nelengvų diskusijų dar LPS Steigiamasis suvažiavimas priėmė Rezoliuciją Nr. 21 „Dėl rinkimų“, kurioje apsispręsta dalyvauti rinkimuose. Įvykių eiga patvirtino, kad Sąjūdžio apsisprendimas buvo teisingas. Analogiška situacija buvo ir dėl Rahvarinne sumąstytos sąjunginės respublikos ekonominio savarankiškumo idėjos – ji pakėlė ne tik Estijos, bet ir Lietu-

vos, Latvijos tautas. Tačiau nedaug trūko, kad su šia idėja eiliniame TSRS liaudies deputatų suvažiavime būtume pakliuvę į naują situaciją, kuri, Maskvai ją apžaidus, galėjo sutrukdyti nutylėjimo būdu pasinaudoti nereglamentuota konstitucine nuostata, buvusia tiek TSRS, tiek sąjunginių tarybinių respublikų konstitucijose, dėl teisės išstoti iš TSRS.

Savotiškas išbandymas buvo ir tas, kad be Lietuvai atstovaujančiųjų TSRS liaudies deputatų, visi drauge su Estijos ir Latvijos kolegomis sutarėme, kad mūsų trys respublikos nedeleguos savo atstovų į steigiamą TSRS Konstitucinį Teismą, ir kad tai yra principinė nuostata. Tačiau netikėtai TSRS liaudies deputatams buvo pristatytas Stasys Stačiokas, kaip Lietuvos TSR kandidatas į šią renkamą instituciją. Vargais ne galais padėtį pavyko ištaisyti, žmogui, maniusiam, kad kaip konstitucinės teisės žinovas kviečiamas atsakingam darbui, teko grįžti į Vilnių. Paaiškėjo, kad S. Stačioką į Maskvą pakvietė A. M. Brazauskas. Nors trijų respublikų delegacijos vyriškai susitarė to nedaryti.

Visi šie įvykiai, iš vienos pusės, skatino ir plėtojo žygį į Nepriklausomybę, tačiau, iš kitos pusės, tai buvo ir didžiulė rizika, kad TSRS vadovybė, prisitaikiusi prie šių naujovių ir turėdama tiek jėgos, tiek formalius valdžios svertus, gali pastatyti mus prieš įvykusį faktą, po kurio taikiam Nepriklausomybės atstatymui būtų priešpastatytos formalios ir neįveikiamos kliūtys.

Įtemptos lenktynės tęsėsi iki pat Kovo 11-osios Nepriklausomybės Akto paskelbimo. Netgi Sąjūdžiui laimėjus rinkimuose į XII-ojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą daugumą, dvejonės, ar skelbti Nepriklausomybės atstatymą sekmadienį, t. y. kovo 11-ąją, ar priiminėti tik dalį dokumentų (Nepriklausomybės atstatymą), ar visą paketą (t. y. 1938 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos veikimo atstatymą siekiant užtikrinti valstybės tęstinumą, o iškart po to priimti Laikinąjį

pagrindinį įstatymą, parengtą Sąjūdžio deputatų per 3 dienas), ar antrąją dokumentų dalį atidėti ir palaukti Maskvos reakcijos. 1990 m. kovo 12 d., kada Maskvoje prasidės neeilinis TSRS liaudies deputatų suvažiavimas dėl TSRS prezidento institucijos steigimo ir įstatymo dėl respublikų išstojimo iš TSRS mechanizmo. Priminsiu, kad 1990 m. vasario 27 d., t. y. 3 dienos po pirmojo rinkimų į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą rato (LPS laimėjo 72 iš 90 mandatų, t. y. absoliučią daugumą iš visų 141 mandatų), TSRS Aukščiausioji Taryba kovo 12 d. Maskvoje sušaukė neeilinį TSRS liaudies deputatų suvažiavimą dėl TSRS prezidento institucijos steigimo ir įstatymo dėl respublikų išstojimo iš TSRS mechanizmo. Būtina prisiminti, kad tuo metu TSRS ginkluotosios pajėgos dėl kilusių neramumų ir Kalnų Karabacho konflikto buvo įvestos į Baku.

Įtampa augo, lenktynės Vilniuje ir Maskvoje tęsėsi, o Sąjūdžio deputatų klube gal tik 8–10 deputatų pasisakė už tai, kad viską reikia padaryti iki kovo 12-osios. Reikšminga aplinkybe tapo tai, kad kovo 10-ąją 21 val. rinkimų komisija patvirtino antrojo rinkimų rato į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą rezultatus (Sąjūdžio kandidatai laimėjo dar 35 mandatus iš 43). Padėjo ir tai, kad Vytauto Sakalausko vadovaujama Lietuvos TSR Ministrų Taryba dėl tarptautinės kovo 8-osios šventės darbo dieną iš penktadienio, kovo 9 d., buvo perkėlusi į būsimą istorinę kovo 11-ąją. Tačiau net po to 23 val. kovo 10-ąją prasidėjęs Sąjūdžio deputatų klubo pasitarimas neapsisprendė. Liepsninga Kazio Sajos kalba, šviesios atminties Stasio Lozoraičio pozicija naktiniame pokalbyje apie 1 val. nakties, jau kovo 11 d., su Vytautu Landsbergiu nusvėrė svarstykles.

Lietuvos lenktynės laike su Maskva, jų išskirtinumas tiek TSRS, tiek tarptautiniu požiūriu, buvo ir dėl to, kad Lietuva 1991 m. kovo 11 d. tapo vienintele, paskelbusia Nepriklau-

somybės atstatymą. Latvijos TSR ir Estijos TSR Aukščiausiosios Tarybos netruko paskelbti deklaracijas, kad jos eina tuo keliu, o tikrąją nepriklausomybę dėl suprantamų objektyvių priežasčių paskelbė tik 1991 m. po nepavykusio perversmo Maskvoje. Todėl ir mini kaimynai viena nepriklausomybės diena daugiau už mus. Tačiau, jei rimtai, tai Lietuva prisiėmė didžiausią iššūkį – netrukome sulaukti blokados, reikalavimų atšaukti Nepriklausomybės Aktą, apsisprendimo dėl jo moratoriumo, sausio 13-osios, Medininkų tragedijos ir kitų išbandymų.

Didžiausias, pagrindinis ir labiausiai neįtikėtinas Sąjūdžio lūkestis ir vertybė – Nepriklausomybė – išsipildė. Tačiau jei šiandien paklaustume, ką mes apie šio lūkesčio likimą ir ateitį įsivaizduojame dabar, sąžiningai ir objektyviai nedaug kas teatsakytų.

Panaši, tik šiek tiek pakeista retorika ir politika šiandien naudojama Europos Sąjungoje deklaruojant viena, o darant kitą – einant nuo nepriklausomų valstybių sąjungos, t. y. faktiškai nuo konfederacijos, kurią šiandien dar formaliai užtikrina veto teisė, iki akivaizdžios ir nebeslepiamos federacijos skelbiant viena, o darant kita. Manau, garbi auditorija ir supranta, ir atsimena, ką reiškė lietuvių tautai vienos bendros sąjunginės pilietybės turėjimas. Lisabonos sutartimi šią dovaną gauname, tik jau kitoje erdvėje. Tačiau tylime. Užsienio reikalų ministerijai Lisabonos sutartį Seimui pristačius kaip atseit ekonominę, formaliai išvengta tautos referendumo.

Ar netiesa grindžiami lūkesčiai gali būti visuomenės vystymosi ir valstybės pagrindu, kuo tai pateisinama, jei išvis pateisinama? Ar tai dera su moralia Sąjūdžio politika ir tiesos sakymu? Skaudžiausia, kad šiuo atveju tautą, deja, klaidina ir politikai, kuriuos rėmė Sąjūdis, kurie balsavo už Lietuvos Nepriklausomybės atstatymą. Pasiteisinimas Europos pinigais at-

rodo liūdniau, negu 1940-ųjų metų negausūs pasiteisinimai jaučiant įremtą ginklą. 1940 m. nebuvo NATO ir narystės joje. Gruzijos įvykiai parodė, kad ir to gali būti maža. Tačiau tai jau būsimos diskusijos klausimai.

Kolegoms politikams ir istorikams, Sąjūdžio bendražygiams priminsiu keletą istorinių faktų:

1) Pirmą kartą Sąjūdis oficialiai, atvirai ir nedviprasmiškai patvirtino savo ryžtą atkurti Lietuvos valstybę 1989 m. vasario 15–16 d. Kauno muzikiniame teatre, Sąjūdžio Seimo III sesijoje priėmus atitinkamą deklaraciją.

2) LPS Seimo IV sesijos I posėdžio LPS Seimo pareiškimą Lietuvos žmonėms dėl pateikto svarstyti Lietuvos TSR Konstitucijos projekto. Tuo metu viskas buvo aišku, ir sąžiningai bei vieningai visi skelbėme, kad „…Pagal tarptautinės teisės sampratą valstybinis suverenitetas reiškia aukščiausiąją valstybės valdžią ir yra nedalomas, todėl negali būti iš dalies suverenių valstybių.

Suverenitetas yra valstybės nepriklausomybė – teisė savarankiškai tvarkyti savo vidaus ir užsienio reikalus, laisvai pasirinkti ir vystyti politines, socialines ir ekonomines sistemas, priimti savo įstatymus. Kitokia suvereniteto samprata tarptautinei teisei nėra žinoma. Suvereniteto sąvoka yra detalizuota Helsinkio pasitarimo Baigiamajame akte ir apima aštuonis suvereniteto požymius. … Suverenios valstybės Konstitucija turi apibrėžti valstybės vidaus sandaros principus, bet neprivalo nusakinėti ryšių ar sąjungų su kitomis valstybėmis pobūdžio. Suverenių valstybių sąjungos ir ryšiai turi būti nustatomi tik tarptautinėmis Sutartimis. Negali būti suverenios valstybės kitos valstybės sudėtyje. …

LPS Seimo sesijos I posėdžio pirmininkai

V. Čepas, V. Plečkaitis

Vilnius, 1989 m. balandžio 1 d. “

3) 1991 m. vasario 11 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba po vasario 9 d. įvykusio visuotinio plebiscito dėl Nepriklausomybės priėmė konstitucinį įstatymą „Dėl Lietuvos valstybės“, tebegaliojantį ir šiandien. Prieš šį įstatymą iš 117 deputatų balsavo tik vienas. Prisiminkime:

1. straipsnis. Teiginys „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ yra Lietuvos Respublikos konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas.

2. straipsnis. Šio įstatymo pirmajame straipsnyje suformuluota konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas gali būti pakeisti tik Lietuvos tautos visuotinės apklausos (plebiscito) būdu, jeigu už tai pasisakytų ne mažiau kaip trys ketvirtadaliai Lietuvos piliečių, turinčių aktyviąją rinkimų teisę.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios
Tarybos pirmininkas V. Landsbergis
Vilnius, 1991 m. vasario 11 d.,
Nr. I-1051“

4) Šią nuostatą 1992 m. spalio 25 d. Konstitucijoje Lietuvos tauta įtvirtino referendumu.

Skaudžiausia Lietuvos santykiuose su Europos Sąjunga yra ne tik formalioji reikalo pusė. Nesuprantama, kaip galima teigti viena, o daryti kita. Žinoma, politikoje reikia kompromisų ir tai darytina, tačiau ne už uždarų durų, nepažeidžiant Konstitucijos ir neapgaudinėjant tautos.

Advokatas Kęstutis Čilinskas

Demokratijos ir Teisės vertybių stoka kaip krizės veiksnys

KĘSTUTIS ČILINSKAS, ADVOKATAS,
TEISĖS PROJEKTŲ IR TYRIMŲ CENTRO
TARYBOS PIRMININKAS

I

Kai kalbame apie šių dienų krizę, tai negalime apsiriboti tik ekonominės ar finansinės krizės dalykais. Valstybės ir žmonių gyvenime viskas susiję. Jei yra ekonominė krizė, vadinasi, ją sukėlė teisės, demokratijos, moralės, teisingumo principų pažeidimas.

Štai pažiūrėkime į finansinės krizės ištakas. Atkreipkime dėmesį į tą mechanizmą, kuris ėmė žlugdyti Vakarų ekonomiką. Ryškūs pavyzdžiai ir Lietuvoje, ir JAV.

JAV privati energetikos bendrovė „Enron“ gaudavo kasmet apie 100 mlrd. dolerių pajamų. Nors iš tikrųjų ji buvo prasiskolinusi, jos akcinį kapitalą melagingai aukštais balais vertino prestižinės audito kompanijos. Ir joms iš to – pelnas. Gerai įvertintas akcijas pirko investitoriai, o bankai už tas akcijas teikė paskolas. Pagaliau išaiškėjo, kad tai – „burbulinės“, t. y. jokiu realiu turtu nepadengtos akcijos. Bendrovė – prie bankroto ribos. Bankai nebegali iš jos at-

siimti paskolų, investitoriai neatgauna savi įdėtų milijonų.

Panašių atvejų yra ir daugiau. Jų esmė – kapitalizme ima dominuoti ne sąžiningas verslas, o nežabota, t. y. laisvoji rinka kaip būdas, nepaisant teisės ir moralės, kuo daugiau gauti pinigų, nieko negaminant, išviliojant pinigus iš lengvatikių ar tokių pat godžių „rinkos žaidėjų“.

Lietuvoje šios krizės ištakos turėjo savo specifiką. Tiesa, Lietuvoje, kaip ir JAV, šios srities lyderis yra privati energetinė bendrovė, nors jos savininkai yra ne energetikos, o stambios prekybos specialistai. Šiuo atveju taip pat buvo „burbulinių akcijų“ panaudojimas. Tik Lietuvoje nėra daug norinčių savo milijonus atiduoti už „burbulines akcijas“, žmonės jau pasimokę iš įvairių praeities aferų, be to, jie nelabai turtingi ir iš jų daug negausi. Tad lieka valstybė. Buvo atrasti valstybės politikai, pareigūnai, kurie su mielu noru (kol kas neįrodyta, už kokį atlyginimą) pasirūpino, kad už tas „burbulines akcijas“ privačiai bendrovei būtų perduotas Lietuvos nacionalinis elektros energetikos kapitalas įskaitant visas elektros perdavimo ir paskirstymo sistemas. Jos yra monopolinė priemonė pardavinėti elektros energiją ir gauti didelius pelnus. Lietuvos valstybės politikai atidavė privačiai bendrovei visos savos elektros energetikos valdymą sukurdama AB LEO LT, t. y. įnešdama savo energetinį kapitalą į šią bendrovę ir atiduodama beveik pusę jos kapitalo ir pajamų privačiam UAB. Už tai valstybė negavo nė cento, o tik „burbulines akcijas“. Jei privatizavimas būtų vykdomas teisėtai, skaidriame konkurse (o tokį įstatymo projektą šių eilučių autorius buvo Seimui pateikęs), tai už šią valstybės turto dalį būtų gauta tiek milijardų litų, kiek reikėjo naujai Atominei elektrinei pastatyti. Šiandien jau stovėtų naujos elektrinės sienos. Deja, Seimui nebuvo leista priimti teisėto sprendimo.

Kodėl manome, kad akcijos „burbulinės“? Vadovaujamės

Valstybinės kainų ir energetikos komisijos pirmininko spaudai pateikta informacija. Jis nurodė, kad prieš „LEO“ sandorį, privati bendrovė buvo pusvelčiui įsigijusi dalį valstybės skirstomųjų tinklų akcijų, nieko nemokėdama. Po to šios akcijos buvo dirbtinai daug kartų brangiau įvertintos, po to praskolintos, t. y., įkeistos bankui už paskolą. Iš šios paskolos UAB savininkai išsimokėjo apie milijardą litų dividendų. O po to įnešė į LEO kūrimą dalį tų akcijų, t. y. to, kas iš jų liko – o išmokėjus dividendus ir įkeitus akcijas bankui, galėjo likti tik skolos. Už tą „įnašą“ valstybės pareigūnai ir politikai nusprendė atsilyginti: atidavė LEO LT valdymą ir kartu beveik pusę daugelio milijardų vertės nacionalinio energetinio kapitalo, duodančio didžiulius pelnus. Tai buvo padaryta pagal visas apgaulės taisykles. Perdavimo metu valstybės akcijos buvo įkainotos labai pigiai, kad privatūs savininkai neturėtų daug išlaidų dėl šio sandorio. Po to akcijų vertė buvo padidinta apie 100 kartų. Vyriausybė, kad nenuskriaustų privačių savininkų, atsisakė nuo dividendų, o privatūs savininkai ir vėl galėjo išsimokėti apie vieną milijardą litų dividendų.

II

Kokios tokių ir panašių „operacijų“ pasekmės? Kai milijardieriai iš investitorių, iš bankų ar iš valstybės gauna pinigų daug, bet už „burbulines“, t. y. bevertes akcijas ar kitus beverčius vertybinius popierius, o ne už realius pinigus, ne už pagamintas prekes, ne už suteiktas paslaugas, tai atsiranda daug realiu turtu „nepadengtų“ pinigų. Jie nuvertėja, t. y. kyla infliacija. Tiems, kas pinigų turi daug, infliacija nebaisi, jie dar gali iš jos pelnytis. Bet visiems kitiems – blogai, nes jie gauna įprastus atlyginimus, o įprasto kiekio prekių už juos nebeįperka. Be to, kai bankai yra išdavę paskolas mainais į įkeistą bevertį kapitalą, jie nebegali atsiimti paskolintų pinigų, nes to kapitalo niekas nebeperka. Kyla finansinė krizė. Kai ban-

kai, nebeturintys pinigų, nebeteikia kreditų, stoja verslas. Kai valstybė, šiuo atveju – Lietuva – atiduoda realų energetinį kapitalą už mažavertes akcijas ir, be to, už jas atiduoda pajamų šaltinį – pelną, kurį anksčiau gaudavo iš parduodamos elektros energijos, tai tuomet valstybės biudžete atsiranda „skylė“. Lietuvoje – trijų milijardų litų biudžeto deficitas. Todėl valstybė priversta mažinti biudžeto išlaidas – atlyginimus, pensijas, paramą ligoniams, verslui ir t. t. Verslas nebeišsilaiko, mažina darbuotojų skaičių, didėja bedarbystė. Prasideda ekonomine krizė.

III

Vakarų valstybės suprato, kad toliau tokia „laisvoji rinka“, toks plėšikiško kapitalizmo modelis nebegali egzistuoti, nes valstybes gali ištikti visiškas bankrotas. JAV buvo pradėtas baudžiamasis tyrimas prieš minėtos „Enron“ bendrovės valdytojus, parreikalauta atlyginti padarytą žalą. Kitaip sakant, stengiamasi šalinti krizės priežastis ir jos naštą perkelti ant tų bendrovių, kurios savo nesąžiningumu prisidėjo prie krizės kilimo. Panašūs sprendimai padaryti ir Lenkijoje.

Deja, Lietuvoje naujai suformuota valdžia parengė priešingą antikrizinį planą. Juo nenumatoma panaikinti biudžetą nuskurdinusio energetikos perleidimo sandorio ir atgauti valstybei prarasto energetinio kapitalo ir pelno. Priešingai, energetikos bendrovių valdytojams pasiskundus, kad jie dėl krizės gaus nedaug milijonų litų pelno, buvo nuspręsta padidinti elektros energijos kainas. O tai reiškia, kad gyventojus ir verslą smaugs ne tik krizė, bet ir pelnus norintis didinti oligarchinis kapitalas. Be to, įstatymų pataisomis leista be privatizavimo, t. y. nemokant valstybei realios kainos, perleisti oligarchų valdomai AB LEO LT tą valstybinį energetinį kapitalą, kuris dar šiai bendrovei, jos dukterinėms įmonėms nebuvo perduotas. Taip bus perleistos ir valstybės lėšomis sta-

tomos jungtys su Lenkija ir kitomis valstybėmis. O valstybės biudžeto „skylė“ bus lopoma likusios visuomenės sąskaita: mažinami atlyginimai, socialinių programų finansavimas, didinami mokesčiai, naikinamos priemonės, kuriomis buvo remiama leidyba ir pan.

IV

Kai žvelgiame į šią krizinę Lietuvos situaciją, kur čia matome teisės ir demokratijos vertybių stoką?

Valstybės pareigūnų ir politikų veiksmai, kuriais vienai privačiai UAB buvo perduotas nacionalinio elektros energetikos kapitalo valdymas ir to kapitalo duodamas pelnas, pažeidžia ir Lietuvos, ir Europos Sąjungos teisę. Pirma, Konstitucija neleidžia vienai privačiai bendrovei sutekti privilegijos – atiduoti jai valstybės turtą veltui ar pusvelčiui, ne už rinkos kainą. Tuo sukeliama žala ir valstybei, ir vartotojams, t. y., verslui ir gyventojams. Tiek pagal Lietuvos, tiek pagal ES teisę valstybės kapitalas turi būti parduodamas skaidriame konkurse suteikiant galimybę dalyvauti visoms euroatlantinės integracijos bendrovėms ir parduodant toms, kurios pasiūlė didžiausią kainą. Tiek Lietuvos, tiek ES teisė neleidžia kurti monopolijų. O elektros energetikos srityje ES teisės aktai dar griežtesni: jei privati bendrovė turi bent dalį elektros sistemų (Lietuvos atveju – Vakarų skirstomuosius tinklus), tai ji negali jokiais būdais, tarp jų ir per tokias bendroves kaip LEO LT, įsigyti dar teisę valdyti bent mažą kitos sistemos dalį. Tuo tarpu Lietuvoje bendrovei, turinčiai Vakarų skirstomuosius tinklus, be konkurso, be pinigų įmokėjimo į valstybės biudžetą, perleista teisė ir į „Lietuvos energijos“ valdomus perdavimo tinklus bei dvi elektrines ir į Rytų skirstomuosius tinklus. ES teisė tai draudžia todėl, kad sukūrus tokia monopoliją, ji didins elektros tiekimo kainas (tai Lietuvoje ir vyksta), nes nebus konkurencijos, kuri pažabotų kainų augimą. Jei, laikantis ES tei-

sės, elektros energijos tinklus privatizuoja kelios bendrovės, tai jos, pardavinėdamos elektros energiją, varžosi dėl vartotojo, t. y. turi pigiau pardavinėti elektros energiją. Tokia privatizacija naudinga ir valstybei, ir visam verslui, ir gyventojams. Deja, Lietuvoje sukurta atvirkščia situacija, todėl krizė bus labai gili.

Krizę sukėlę Lietuvos valdžios atstovų sprendimai buvo ne tik neteisėti, bet ir priimami nedemokratiškai. Slaptai nuo visuomenės buvo sudaryta darbo grupė, kuri sprendė, koks turi būti nacionalinio investuotojo į naujos AE statybą kūrimo modelis. Į tą darbo grupę buvo įtrauktas tik vienos privačios bendrovės vadovas – tos, kuriai ir buvo perleista nacionalinė energetika pagal to vadovo sukurtą modelį. Visuomenei nebuvo pateikti svarstyti tokių „iniciatorių“ sukurti teisės aktų projektai. Net spaudoje nebuvo informacijos, kai 2007 m. vasarą Seimas priėmė vadinamąjį Atominės elektrinės įstatymą, kuriuo, kaip dabar matome, valdžia išsprendė ne atominės elektrinės statybos klausimą, o klausimą dėl Lietuvos nacionalinės energetikos perdavimo tai vienai UAB, be privatizavimo ir be adekvačios kompensacijos valstybei. Po to, kai pradėjome kelti šį klausimą į viešumą, šiame neteisėtame sandoryje dalyvavę valdžios atstovai apgaudinėjo visuomenę, teigdami, kad milijonieriai mainais už jiems veltui perduotas pelningas elektros energijos sistemas savo lėšomis pastatys naują atominę elektrinę, jungtis su užsienio valstybėmis ir t. t. Dabar matome, kad jungtys statomos valstybės lėšomis ir bus perduotos veltui tų milijonierių valdomai AB LEO LT – kad išgautų daugiau pelno valstybės, t. y. visų piliečių, sąskaita. O atominei elektrinei statyti arba elektrai iš užsienio pirkti valstybė turės ieškoti lėšų. Taip pat tai bus daroma ir eilinių piliečių sąskaita. Parduoti nebėra ką – milijonieriams veltui atiduota brangiausia nacionalinio energetikos kapitalo dalis.

V

Prancūzijos Prezidentas N. Sarkozy pasisakė prieš tokią laisvąją rinką, kuri apibūdinama kaip „laisvų lapių paleidimas į laisvų vištų vištidę“. Akivaizdu, kad iš tokios laisvės naudą patiria tik viena pusė. Demokratijos ir teisės sąlygomis rinka yra susijusi su sąžininga konkurencija ir su atsakomybe prieš tą visuomenės dalį, iš kurios rinka pelnosi. Kai yra tokia konkurencija, pelnas gaunamas iš to, kad gaminamas kokybiškesnis ir pigesnis produktas, prekė, paslauga. Kai yra atsakomybė, tai pelno dalis per mokesčius grąžinama tai visuomenės daliai, kuri sudaro sąlygas pelnui atsirasti, bet jo negauna. Tai – valstybė ir visuomenė, kuriančios infrastruktūrą pelnui, užtikrinančios saugumą, gynybą, išsilavinimą, sveikatos apsaugą, socialinę rūpybą ir t. t.

Deja, Lietuvoje visų valdžioje esančių ar buvusių partijų vadovybės (eiliniai nariai – kas kita, jie patys nuo valdžios kenčia), nesvarbu kaip partijos vadinasi, yra kraštutinai dešiniosios ir kraštutinai liberalios. Todėl priima sprendimus, kurie leidžia stambioms monopolijoms pelnytis kitų verslininkų ir gyventojų sąskaita. Taip įgyvendinamas modelis „laisvos lapės laisvų vištų vištidėje“. Politikai, praturtinę privilegijuotus milijonierius valstybės milijardiniu kapitalu, padarė valstybę skurdesnę už tuos privilegijuotuosius. Todėl šie įvedė papirkinėjimus ir „laisvąją rinką“ į valstybės valdymą. Tokiu būdu pradėjo valdyti valstybinės valdžios ir teisėsaugos institucijas, viešąją nuomonę. Jie pradėjo pelnytis ne iš sąžiningo verslo, iš valstybės ir savo monopolinės padėties, iš korupcinių sandorių su pareigūnais, politikais. Jie nulemia ekonominius sprendimus – mokesčius už elektros energiją, valstybės turto perdavimą ir t. t. Tokia valstybė, kur valdžia paklūsta ir korupciniais „laisvosios rinkos“ ryšiais susiriša su privilegijuota grupe monopolistų, vadinama oligarchine, o tie monopolistai – oligarchai.

Teisinėje demokratinėje valstybėje visos pagrindinės penkios valdžios yra atskirtos: įstatymų leidžiamoji, įstatymus vykdančioji, teisminė (teisingumą vykdančioji), taip pat dvi neoficialios – verslas (pinigų valdžia) ir žiniasklaida. Kai tos valdžios atskirtos, nesukauptos tų pačių asmenų rankose, tai visuomenė jaučiasi saugi, nes nė vienai valdžiai neleidžiama per daug piktnaudžiauti savo galiomis. Tačiau nežabotos laisvosios rinkos ideologija Lietuvoje saujelės oligarchų turimą pinigų valdžią padarė viršiausią, ji pamažu užvaldo visas kitas valdžias. Štai Teisingumo ministerijai vadovaus atstovas iš Laisvosios rinkos instituto, kurio ekspertai viešai yra pareiškę, kad neteisėti susitarimai yra ekonomikos pagrindas, o tikrasis viešas interesas yra bendrovių interesas.

VI

Kaip minėjau, pinigų valdžios suabsoliutinimo ideologija įsigalėjo ir kai kuriose kitose Vakarų šalyse. Godumas skatina milijardierius kuo daugiau imti iš visuomenės, bet ateina laikas, kai nebėra iš ko imti. Prasideda tokio godaus kapitalizmo, tokios nevaržomos laisvosios rinkos krizė. Politikai daug kur bejėgiai, nes bijo imtis priemonių prieš oligarchus, patys su jais susiję, gauna pinigų rinkimams. JAV tauta per Prezidento rinkimus nusprendė keisti konservatorišką „laisvosios rinkos“ vadovybę į demokratinę. Lietuvių tauta tokio pasirinkimo neturėjo. Demokratinės ir teisinės valstybės idėjos Tautoje dar nesubrendusios, tų idėjų reiškėjų nedaug, valdžia juos spaudžia. Oligarchinė valdžia nesunkiai, be didesnių Tautos protestų, perkelia krizės naštą ant eilinių žmonių pečių, tuo pat metu oligarchams sudarydama sąlygas gauti dar didesnių pelnų.

Gaila, bet ir tarptautinėje politikoje įsigalėjo tas pats oligarchinis modelis: turtingosios valstybės – JAV, Rusija ir pan. – nebepaiso tarptautinės teisės ir demokratijos reikalavi-

mų, priima sprendimus ir vykdo karinius veiksmus, intervenciją į suverenias šalis, nepaisydamos Jungtinių Tautų organizacijos teisės aktų. Kol kas mažosios valstybės tarnauja didžiosioms ir nesusivienija gindamos savo teises. Lygiai kaip tokių oligarchinių valstybių, kaip Lietuva, žmonės kol kas nesusivienija ir tarnauja oligarchinei viršūnei.

Dar vis laimi nežabojamas ciniškas godumas. Bet anksčiau ar vėliau pusiausvyra bus atstatyta. Klausimas tik, kokia kaina?

LMA sesijoje. Iš kairės: LMA akad. Algirdas Gaižutis, LMA akad. Algirdas Šileika, LMA narys korespondentas Jonas Grigas ir LMA narys ekspertas Eugenijus Butkus

Du dešimtmečiai po Didžiojo Sąjūdžio: pažanga ar regresas

PROF. HABIL. DR. POVILAS GYLYS,
VILNIAUS UNIVERSITETO EKONOMIKOS FAKULTETO
TEORINĖS EKONOMIKOS KATEDROS VEDĖJAS

Įžanga

Pradėsiu nuo pastebėjimo, kad šiuo metu Lietuvoje Sąjūdžio nėra, nors esama bandymų tą vardą „priklijuoti“ prie kai kurių politinių derinių. Dabartiniai Sąjūdžio vardu bandantys pridengti dariniai yra partiniai, t. y. atstovauja tik tam tikrai žmonių daliai, daliniams politiniams interesams. Gi tikrasis, Didysis Sąjūdis buvo visų mūsų bendrus lūkesčius, viltis įkūnijusi organizaciją. Kai tik jis suskilo į tarpusavyje konkuruojančias ir netgi konfliktuojančias dalis, tas darinys nustojo egzistuoti. Išnyko tiek jo dvasia, tiek kūnas. Tiesa, išliko vardas, kuriuo kartais patogu dangstytis. Tačiau dalies bandymas pasisavinti tai, kas priklauso visiems yra privatizacijos aktas. O bendro gėrio privatizacija yra viena iš ryškiausių praėjusio dvidešimtmečio bruožų.

Savo pranešime į du dešimtmečius po Sąjūdžio bandysiu pažvelgti per pažangos ir regreso, revoliucijos ir reformų są-

vokų prizmę. Tai verčia daryti aplinkybė, kad literatūroje ir pasisakymuose apie Sąjūdį bei posąjūdinį laikotarpį labai retai užduodamas rimtas, analitinis ir kritinis klausimas – ar Sąjūdis buvo tikrai pažangus judėjimas ir kaip vertinti procesus, vykusius po to, kai tikrasis Sąjūdis nustojo egzistuoti.

Tas klausimas neužduodamas dėl neva akivaizdžių atsakymų – Sąjūdis neabejotinai buvo progresyvus judėjimas, o ir metai, prabėgę po jo, yra pažymėti tik pažangos ženklu, nors kai kurios tariamai negeros jėgos ir sukėlė kai kurių augimo, pažangėjimo sunkumų.

Betgi savaime suprantami teiginiai yra neįrodyti, neargumentuoti teiginiai. Jie priklauso buitinės sąmonės arba partinės ideologijos sričiai. Mokslas tokių savaime suprantamų, neįrodytų, kritiškai neaptartų teiginių neturėtų priimti. Jis turi aptarti pažangos ir regreso požymius ir parodyti, kokie požymiai vyravo tikrojo Sąjūdžio gyvavimo ir posąjūdiniu laikotarpiu.

Visgi šiame visuomeniniame renginyje, matyt, nedera pasinerti į grynai akademinius apmąstymus apie pažangos ir regreso turinį. Todėl apsiribosime teiginiu, jog pažangos sąvoka sietina su teisingumo, laisvės, moralumo, efektyvumo, harmonijos, plačiai suprasto saugumo požymiais. Kitaip sakant, pažangūs procesai įtvirtina minimus visuomenės gerovės požymius ir visomis šiomis prasmėmis reiškia „ėjimą į priekį“. Gi regresyvūs procesai reiškia „ėjimą atgal“ ar „ėjimo į priekį“ stabdymą teisingumo, laisvės, efektyvumo, saugumo ir kitomis prasmėmis. Vadinasi, regresyvūs procesai reiškia žmonių gerovės kritimą, mažėjimą arba gerovės kilimo stabdymą.

Ar tikrasis Sąjūdis iš tiesų buvo pažangus?

Tad ar Sąjūdis buvo pažangus plačiai suprantamos žmonių gerovės kilimo prasme? Kad atsakytume į šį klausimą, turime bent trumpai aptarti pagrindinius tarybinės sistemos, kurią Sąjūdis užsimojo pakeisti (demontuoti ar reformuoti), bruožus. Tai darydami apsiribosime tik dviem tos sistemos parametrais – politiniu ir ekonominiu.

Politine prasme tarybinė sistema buvo regresyvi. Tuo metu, kai Vakaruose šiuo požiūriu vyko akivaizdi pažanga, pasireiškusi politinių sistemų demokratizacija, Rytų ir Vidurio Europoje buvo įvesti totalitariniai bei autoritariniai režimai. Ir nors įvairiose šalyse skirtingais periodais totalitarizmo ir autoritarizmo santykis įvairavo, žmonių, bendruomenių ir t. t. grubus ir iracionalus laisvės varžymas reiškė politinės gerovės mažinimą, vadinasi regresą. Tuo metu, kai nemaža žmonijos dalis politine prasme žengė į priekį, tarybinėje erdvėje dominavęs totalitarizmas ar/ir autoritarizmas reiškė žengimą atgal net matuojant XIX a. antrosios pusės ar XX a. pirmosios pusės politinių režimų požiūriu. Pavyzdžiui, smetoninis režimas Lietuvoje nebuvo demokratinis, tačiau stalininio režimo atėjimas į Lietuvą reiškė didžiulį politinį regresą.

Ekonominio kriterijaus požiūriu, tarybinė sistema taip pat buvo labai regresyvi. Pagrindinė to regresyvumo priežastis – marksistinė ekonominė doktrina ir tarybinis, bolševikinis, tos doktrinos įgyvendinimo būdas. Pagal marksistinę doktriną privatus interesas ir jo įgyvendinimo režimas – rinka yra negatyvūs reiškiniai, todėl jiems ūkio gyvenime neturi likti vietos. Idealioje komunistinėje visuomenėje privatus, rinkos pradas turi visiškai išnykti ir jo vietą turi užimti visuomeninis, socialinis, altruistinis pradas. Nors emociškai kai kam tai gali atrodyti patraukliai, tačiau ši doktrina yra deformuota, nes ji yra orientuota į visišką individo privačių, egoistinių poreikių

ir konkurencinių rinkos režimų slopinimą. Tai galima būtų vadinti socialiniu (socialistiniu) fundamentalizmu. Kaip ir kiekvienas fundamentalizmas jis per daug akcentuoja vienus gyvenimo aspektus ir slopina kitus gerovę užtikrinančius aspektus.

Kadangi doktrina minėtu požiūriu buvo nesubalansuota, tą disbalansą tarp privataus ir viešojo, socialinio, respublikoniškojo prado iš dalies kompensuodavo neformalūs „šešėliniai“ ekonominiai režimai – kurie reiškėsi „šešėline“ rinka, šešėliniu nomenklatūriniu kapitalizmu.

Tarybinis sistemos nedemokratiškumas ir fundamentalistinis socialistiškumas, taip pat nomenklatūrinio kapitalizmo stiprėjimas natūraliai gimdė žmonių nepasitenkinimą tarybine sistema. Tą nepasitenkinimą žadino ir gilino tai, kad viena vertus, žmonių išsilavinimas kilo (visuotinė švietimo sistema buvo viena iš tarybinės sistemos stiprybių) ir išsilavinę žmonės geriau suvokė tarybinės sistemos trūkumus. Antra vertus, brežnevinis laikotarpis su savo dvasine, pažintine ir valdymo stagnacija (sąstingiu) dar labiau išryškino tarybinės doktrinos ir tarybinės praktikos trūkumus.

Sąjūdis buvo natūralus nepasitenkinimo tarybine sistema proveržis, kurį stiprino dar viena dimensija – noras atkurti istorinį teisingumą atstatant Lietuvos valstybingumą. Jo tikslai bei siekiai buvo pažangūs, nes orientuoti į visuomeninio gyvenimo demokratizaciją, privataus prado ekonomikoje išlaisvinimą, į ūkio procesų ekologizaciją.

Nors Sąjūdis, kaip labai spontaniška jėga, savo veiklos filosofiją formavo labai greitai (ir dėl to kiek eklektiškai), drįstu teigti, jog jo vertybių pagrindą filosofine prasme sudarė holizmas, o politine prasme – socialdemokratiniai postulatai. Sąjūdis norėjo išlaisvinti privačią iniciatyvą, tačiau nemanau, jog tikslas buvo grynasis, o jis tokiu atveju yra laukinis kapitalizmas. Sąjūdžio siekis buvo apriboti valstybės galias ir kiši-

mosi į privatų gyvenimą galimybes, tačiau jis neskelbė, jog pati valstybė yra blogis, kurį reikia visomis išgalėmis mažinti. Tuo metu intuityviai buvo suvokiama, kad valstybė turi likti bendrųjų nacionalinių, dabar sakytume – viešųjų interesų sergėtoja. Tuo Sąjūdiniu suvokimu, mano manymu, pagrįstas 46-ojo Lietuvos Respublikos Konstitucijos straipsnio, kuriame kalbama apie pozityvų valstybės vaidmenį ekonomikoje, atsiradimas. Taip pat Didžiojo Sąjūdžio laikais niekas nekalbėjo apie telekomo, geležinkelių, elektros tinklų ir pan. privatizaciją...

Sąjūdis buvo prieš tarybinės sistemos neteisingumus, todėl jo dvasioje buvo užprogramuotas didesnio teisingumo plačiąją prasme siekimas. Iš to sektų, jog jis buvo prieš didelę turtinę diferenciaciją, prieš ryškų pasidalijimą į „ponus“ ir „tarnus“, nes savo kritikos strėles laidė į tarybinę poniją.

Nepaisant tam tikro savo eklektiškumo Sąjūdžio filosofija buvo pažangi, nes orientuota į teisingumą, į labiau subalansuotą visuomenės plėtrą, į didesnį nei tarybinis ūkis efektyvumą ir aukštesnio lygio gerovę. Ta filosofija buvo absoliučios daugumos Lietuvos gyventojų bendrumo, bendros dvasios ir bendro veiksmo pagrindas.

Savo apogėjų tas bendrumas įgijo Baltijos kelyje. Tai buvo pažangus bendrumas. Ir jis reiškė didžiulę galią. Vargu ar kada nors anksčiau, įskaitant Žalgirio mūšį, Lietuva buvo įgijusi tokią galią. Nežinia, ar kada nors ateityje ji bus tokia galinga. Tuo metu mūsų atgimstanti šalis buvo viena iš svarbiausių globalių politinių pokyčių iniciatorių. Ta galia slypėjo materialios išraiškos neturinčiame lietuviškajame fenomene, kuris literatūroje vadinamas socialiniu kapitalu. Socialinis kapitalas pagal apibrėžimą yra gebėjimas kartu, sanglaudoje veikti bendrų tikslų labui. Baltijos kelias buvo ypatingas milijonų žmonių susiklausymo, sanglaudos, noro ir pasiruošimo veikti kartu atvejis, reiškęs galingą sinergijos efektą, kuriam pasi-

priešinti nedrįso net atrodė neįveikiamos tarybinės galios struktūros.

Posąjūdinis laikotarpis

Vėliau toje sinergijoje slypinčias galias mes ėmėme švaistyti. Gaila, kad tai prasidėjo jau tada, kai mūsų Valstybė dar nebuvo atkurta, ir intensyvėjo tada, kai ji dar nebuvo atsistojusi ant kojų. Tą ankstyvą socialinio kapitalo degradaciją galima paaiškinti keletu priežasčių, iš kurių išskirčiau žmogiškas Sąjūdžio lyderių ydas ir specialiųjų tarnybų veiklą.

Būtų naivu manyti, kad Baltijos kelyje susiformavęs socialinis kapitalas galėjo išsilaikyti nepakitęs, nesumažėjęs. Išsprendus esminius valstybės atkūrimo klausimus ir gyvenimui grįžtant į normalias vėžes, žmonės daugiau laiko ir pastangų turi skirti savo privatiems (individualiems ir šeimyniniams) reikalams. Kita vertus, ir normalioje situacijoje žmonės neturi prarasti gebėjimo suvokti bendrųjų, nacionalinių interesų ir juos ginti. Tas gebėjimas, mūsų manymu, yra pažangios valstybės bruožas.

Tikrojo Sąjūdžio pradėtas procesas tęsėsi keletą metų. Ar galima šį proceso tęsinį vadinti pažangiu? Ar, iš kitos pusės, tai buvo revoliucija, ar reforma? Tai susiję klausimai. Nors visų revoliucijų lyderiai pretenduoja į pažangos pranašus, tačiau tik dalis tų revoliucijų buvo pažangios iš tiesų. Antra vertus, revoliucijos turi stiprų griovimo užtaisą. Jų metu paprastai sunaikinami milžiniški materialaus turto kiekiai ir, verta nuolat prisiminti, jų metų išliejama daug žmonių kraujo, sudraskomi visuomeninių (šeimos, bendruomenių) santykių tinklai. Porevoliuciniu laikotarpiu žmonių visuminė gerovė gali ir sumažėti. Kartais drastiškai.

Reformos arba kitaip – evoliucinis pažangių permainų kelias šia prasme yra pigesnis, nes reiškia veikimą pagal apgalvo-

tą planą, kuris normaliomis sąlygomis, jei reformuotojai protingi, reiškia mažesnį griovimą. Šiuo atveju turėtų veikti ne totalinės destrukcijos, o pagal J. Šumpeterį kuriančios destrukcijos (*creative destruction*) modelis, kai senų dalykų demontuojama tik tiek, kiek reikia padaryti vietos naujovėms.

Deja, Nepriklausomybės pradžia labai sietina su perteklinių revoliuciniu griovimu pagal žinomą principą „pasaulį seną išardysim“. Tuo metu buvo prarasta apie pusę tradicinės materialiosios gamybos potencialo (maždaug tiek sumažėjo mūsų BVP). Kiti ekonominiai nuostoliai taip pat buvo dideli. Nežinau, ar kas nors Lietuvoje yra įvertinęs žalą, kurią atnešė taip vadinamas nestatistinės mirtys, įvykusios dėl revoliucinių pokyčių. Vakarų mokslininkai, Rytų ir Vidurio Europoje tokių mirčių priskaičiuoja keletą milijonų.

Klasių kova, kuri posąjūdiniu laikotarpiu tapo vienu ryškiausių visuomeninių, politinių procesų atributų, taip pat sustiprino destrukcinius procesus. Kai „naujųjų“ klasė ėmėsi beatodairiškai naikinti „senąją“ klasę, nors tų „naujųjų“ didelė dalis buvo tie patys tik šiek tiek persidažę „senieji“, sutriko daugelis visuomeninių režimų. Du iš jų ypač svarbūs – tai, pirma, santykių tarp vyresniosios kartos ir jaunimo bei politinės atrankos režimai.

Visa vyresnioji karta, išskyrus tuos, kurie inicijavo ir vadovavo klasių kovai, buvo pradėta traktuoti kaip „prarastoji karta“, kaip *homo sovieticus*, kuri nesuvokia modernaus pasaulio, neturi gebėjimo mokytis naujovių ir todėl jaunimas nieko negali iš jos perimti. Ypač iš tų, kurie turėjo savo poziciją ir nebuvo linkę nusižeminti prieš „naujuosius“, paklusti pastarųjų revoliucinei valiai. Tai, kas nepaisant santvarkų šimtmečiais būdavo perduodama iš kartos į kartą, pirmiausia, moralės normos, tapo mažiau vertinga, nes „perdavėjai“ buvo suniekinti. O juk tai Pavliko Morozovo sindromo skatinimas. Trumpai tariant klasių kova trikdė normalų jaunų žmonių socializacijos procesą.

Klasių kova, kuri buvo labai dirbtina, nes iš tiesų Lietuvoje, bent jau po 1991 m. rugpjūčio pučo, nebuvo organizuotos jėgos, kuri veiktų prieš Lietuvos valstybę ir demokratiją, reiškė prastą politinę ekologiją. Kai „naujoji“ jėga naudojo psichologinę ir net fizinę prievartą, didelė žmonių dalis ėmė šalintis politikos. Vengė politikos tiek eilinis rinkėjas, tiek potencialūs lyderiai, nes jie matė, jog politika yra nesaugus ir purvinas dalykas, jog politinė atranka vyksta ne pagal pretenduojančių į valdžią gebėjimus ir moralinius bruožus, o pagal „kovines“ savybes bei ištikimybę kovojančiai grupei. Dėl šios priežasties į politiką neatėjo šimtai įvairaus lygio ateities lyderių. Dėl to iš politikos pasitraukė beveik visa inteligentija, t. y. jėga, kuri buvo prie Didžiojo Sąjūdžio ištakų. Taip ydinga politinė atranka tapo dominuojančiu politinės selekcijos režimu. Šiandienis šio režimo rezultatas pasireiškia tuo, jog dabar geriausiu atveju mes esame priversti rinktis tarp naivuolių ir cinikų. Tarpusavio kovoje paprastai laimi antrieji.

Tą ydingą atranką nuolat smarkiai sustiprino žiniasklaida – šiandien bene stipriausias šalies galios centras. Nors žiniasklaida pas mus nėra vienalytė, ją vienija bendras bruožas – niekinantis požiūris į politikus. Viena žiniasklaidos esminių funkcijų yra prižiūrėti valdžią, analizuoti jos veiklą ir kritikuoti tada, kai valdžia elgiasi neracionaliai, neatsakingai, kai ji deramai neatstovauja viešajam interesui. Tačiau mūsų krašte daugelis žurnalistų neskiria kritikos nuo niekinimo, informacinės sanitarijos nuo informacinio terorizmo.

Tai iracionalus žiniasklaidos veikimo bruožas, nes demokratinėje šalyje turi būti gerbiama rinkėjų valia ir, vadinasi, teisėtai išrinkta valdžia, kokios pakraipos ji bebūtų. Be to, valdžios struktūros yra centrinė nervų sistema visuomeniniame šalies organizme. Jos yra visuomenės „galva“. O galvos daužymas, pvz., į sieną, nėra sveikumo požymis. Tai suprasdami, mes, visuomeninio organizmo ląstelės, turime teisę pa-

sakyti „galvai“, kai ji daro klaidų ir taip atneša šaliai nuostolių. Jei mes tai darome atsakingai, mes atliekame patikimo grįžtamojo ryšio funkciją, ir taip prisidedame prie valdžios veiklos rezultatyvumo gerinimo. Jei mes rūpinamės ne valstybe, o tik televizijos kanalo ar laikraščio pelnu ir tai darome politiką paversdami niekinama šou verslo dalimi, neturėkime iliuzijų dėl gero valstybės valdymo perspektyvų.

Rinkos fundamentalizmas prieš valstybę

Didžiojo Sąjūdžio idėjinis pamatas buvo sudarytas iš tokių blokų kaip laisvė, istorinis, socialinis, politinis bei ekonominis teisingumas, solidarumas. Tai leidžia teigti, jog šis dvasinis, o ne materialinis darinys, nebuvo individualistinės mąstysenos rezultatas. Sąjūdis nebuvo egoistiškai mąstančių individų suma. Jis buvo solidarus, bendram tikslui atkuriamai valstybei ir demokratijai daugiau ar mažiau pasirengusių aukotis piliečių judėjimas. Tai leistų teigti, kad tikrojo Sąjūdžio vertybės rėmėsi ne metodologiniu individualizmu, o holizmu, nors tokio termino Sąjūdžio dokumentuose neaptiksime. Holistai, skirtingai nei individualistai, nebijo pripažinti, kad šalia individo egzistuoja ir grupiniai, bendruomeniniai dariniai. Jie nesako, kad bendruomenė ar valstybė yra pramanas, fikcija, arba, kad valstybė yra daugiau problema nei problemų sprendimo būdas.

Į individualistus ir holistus yra pasiskirstę visi žmonės – rinkėjai, mokslininkai, politikai ir t. t. Politikoje dešinysis sparnas yra labiau linkęs į individualizmą, o kairysis į holizmą:

Pasikartosiu teikdamas, nors žinau, kad tai pavojinga, kad Didysis Sąjūdis buvo holistinis ir socialdemokratinis judėjimas.

Tačiau faktiškai jam žlugus, kai Sąjūdžio vardu prisidengę žmonės pradėjo aršią klasinę kovą su kitaip mąstančiais, padėtis pasikeitė. Solidarumo, socialinio bei ekonominio tei-

singumo sąvokos buvo pastumtos į šalį ir vienu svarbiausių reikšminių žodžių tapo privatizacija. Taip, privatizacija neišvengiamai turėjo būti viena esmingiausių ekonominių permainų bruožų, nes tarybinėje ekonominėje sistemoje suvalstybinta buvo tai, kas natūraliai priklauso privataus intereso sferai. Tačiau, pirma, mūsų visuomenė turėjo diskutuoti privatizacijos ribų, taip pat privatizacijos greičio, tempų klausimu. Ar privatizuoti viską, ar kai kurias sferas palikti valstybės žinioje? Ar tai daryti labai staigiai, greitai, ar pasirinkti evoliucinį, žingsnis po žingsnio kelią? Tie klausimai turėjo būti laisvos ir viešos diskusijos objektas. Deja, viršų paėmė, kaip sakytų kalbos ideologizuotojai, sovietinis mentalitetas. O jo skiriamieji bruožai buvo valdžios uždarumas, mąstymo sąstingis, menkinantis požiūris į kitaip galvojančius, tikro viešumo vengimas.

To mąstymo rezultatas buvo revoliucinės permainos, ekonomikos literatūroje dažnai vadinamos šoko terapijos vardu. Po daugelio metų galime sakyti, kad šokas buvo, tačiau terapijos – ne. Tuometiniai lyderiai nesuvokė staigios ir masinės privatizacijos pasekmių. Neaptarus privatizacijos strategijos ir taktikos, žaibiška privatizacija reiškė gamybos sutrikimą, nes įmonių vadovai rūpinosi ne tiek gamyba, kiek savo ateitimi, didelės dalies nacionalinio turto patekimą į nekompetentingas ir, kas blogiausia, mafijos rankas.

Tuo metu valdančiųjų galvose dominavo mintis – viską išspręs rinka, jos „nematoma ranka“. Taip, rinka, ypač jei ji yra grįsta sąžiningos, teisingos konkurencijos principais, per ilgą laiką turi savybę normalizuoti ūkinį gyvenimą. Tačiau, pirma, ji tuo metu, kai vyko nuožmi kova dėl nacionalinio turto pasidalijimo, neveikė teisingos konkurencijos pagrindais. Antra vertus, pereinamuoju laikotarpiu iš tarybinio tipo ekonomikos į modernią ekonomiką ypač svarbios yra taisyklės, normos, pagal kurias turi vykti privatizacija. Ir tas žaidi-

mo taisykles tardamasi su specialistais ir visuomene turi paruošti valstybė. Kai tų taisyklių beveik nėra arba jos nėra gerai ar bent patenkinamai apgalvotos, ir be to, kai propaguojamas principas „viskas, kas įstatymu neuždrausta, yra leistina“, dažnai privatizacijoje atsitinka taip, kad galima sakyti, jog „vsio zakonno“, tačiau iš tiesų privatizacijos procesas yra kreivas, deformuotas, reiškiantis antiekonomiką, t. y. privačius ir viešuosius nuostolius.

Šoko terapijos filosofija grįsta privatizacija reiškia antiekonomiką, tai yra turto švaistymą. Kartu ji yra rinkos fundamentalizmo išraiška. O visi fundamentalizmai yra regresyvūs, nes stabdo ėjimą į aukščiausio lygio gerovę, į saugesnę ateitį.

Praktiškai per visą laikotarpį po Didžiojo Sąjūdžio rinkos fundamentalizmas buvo dominuojanti ekonominė doktrina nepriklausomai nuo to, kas buvo valdžioje – dešinieji ar formalūs kairieji. Tai paaiškinama tiek vidinėmis, tiek išorinėmis sąlygomis.

Pradedant R. Reigano ir M. Tečer laikais iki pasaulinės finansų krizės pasaulis buvo indoktrinuojamas neoliberalizmo dvasia. Neoliberalai skelbė, kad rinka ir ekonomika yra sinonimai ir kad valstybė yra kliuvinys, trikdantis efektyvų rinkos veikimą. Neoliberalizmu buvo grindžiamos pokomunistinių šalių ūkių diagnozės ir gydymo kursai. Tos jėgos padėjo įkurti Lietuvoje Laisvos rinkos institutą, kuris vos ne per visą Nepriklausomybės laikotarpį aktyviai propagavo ultraindividualistines pažiūras. Tos pažiūros iš esmės yra nukreiptos prieš viešąjį interesą, viešąjį sektorių, prieš tai, kas yra vadinama respublika, nes tiesioginė to žodžio prasmė yra visuomeninis, viešas reikalas.

Kita vertus, mūsų šalyje, taip pat ne tik dėl pasaulinio konteksto, individualistinės jėgos nuolat turėjo ideologinį pranašumą. Tą pranašumą nuolat stiprino, didino ir tai, jog savo priešininkams, kartais bandantiems kalbėti apie tai, kad rinka

yra tik ekonomikos dalis, jog viešasis sektorius yra neatskiriama ūkio dalis, jog reikia rūpintis ne tik privačiųjų gėrybių (prekių), bet ir viešųjų gėrybių (pvz., žinių) kūrimu, iki šiol buvo lengva priklijuoti *homo sovieticus* etiketę ir taip pakirsti jų įtaką, politines galias.

Ideologinė deformacija, pasireiškianti kaip rinkos fundamentalizmas, nėra tokia nekalta kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio, nes ji veda prie realių ekonomikos deformacijų, prie neracionalaus turto taip pat finansinių srautų judėjimo. Tai, kad Lietuvoje per biudžetą vešiesiems poreikiams tenkinti skiriama tik 29% BVP (konkurencingiausiuose pasaulio kraštuose – apie 40–50%), kad dėl skurdaus finansavimo negali efektyviai veikti mokyklos, ligoninės, universitetai, policija ir kitos sferos, reiškia, jog mūsų šalies plėtra yra nesubalansuota ir todėl netvari. Pridėjus tai, kad pas mus nėra deramai suvoktas valstybės vaidmuo, kad nėra vertinami valdymo ir pervertinami savaiminio reguliavimosi procesai, gausime atsakymą, kodėl verta kalbėti apie šalį apimančią sisteminę krizę, apie minties ir veiksmo sąstingį mūsų visuomenėje. Nemažai prie tų regresyvių dalykų yra prisidėjęs ir rinkos fundamentalizmas.

Apibendrinimas

Dvidešimt metų po tikrojo Sąjūdžio vertintini nevienareikšmiai. Viena vertus, galime džiaugtis tuo, jog po daugelio metų į Vilnių atvykę užsieniečiai stebisi materialine pažanga – stikliniais daugiaaukščiais, šiuolaikiniais prekybos centrais ir pan. Iki šiol džiugino ir smarkus BVP augimas. Tačiau, iš kitos pusės, visuomenėje jaučiamas gilėjantis politinis nusivylimas. Didelės visuomenės dalies skurdas, valdžios nesugebėjimas suformuoti subalansuotus viešuosius, nacionalinius tikslus, viešojo gyvenimo bulvarėjimas ir kiti reiškiniai

verčia ieškoti atsakymų į klausimą, kas per Nepriklausomybės metus buvo daroma ne taip, kur buvo mūsų mintijimo klaidos, kaip tos klaidos daro įtaką nūdienai.

Mes šiame pranešime iškėlėme dvi veiksnių, trukdančių mums eiti pažangos keliu, grupes. Viena jų yra nedemokratinių instinktų gajumas. Klasių kovos mentalitetas, oligarchinis mąstymas yra tik pora tokių instinktų atributų. Kiti veiksniai yra susiję su individualistine pasaulėžiūra apskritai ir rinkos fundamentalizmu konkrečiai. Nacionalinių, bendruomeninių, kitaip sakant, viešųjų poreikių, nepripažinimas arba jų ignoravimas kelia grėsmę tolesnei mūsų valstybės raidai.

Nemanau, jog mus turėtų labai guosti tai, kad su panašiomis problemomis susiduria kitos Vidurio ir Rytų Europos šalys. 2007 m. Europos rekonstrukcijos ir plėtros banko regiono mastu atlikta apklausa rodo, kad tik 30% potarybinės erdvės gyventojų mano, jog jie gyvena geriau nei 1989 m., t. y. prieš tarybinės sistemos griuvimą. Tik 15% iš jų yra tos nuomonės, kad dabar jų šalyse korupcijos yra mažiau nei tarybiniais laikais. Nors daugelis problemų yra bendros, daugumą jų mums teks spręsti patiems. Kitaip sakant, mums reikalingos išmintingos, apgalvotos, subalansuotos reformos, kurios anaiptol nereiškia totalinės privatizacijos. Jei tokių savo turiniu pažangių reformų nebus, mūsų laukia nauji šokai, o gal ir nauja revoliucija. Verta prisiminti, jog reformos yra pigesnis ir efektyvesnis permainų variantas nei revoliucijos. Pagaliau revoliucija gali reikšti ir sisteminį regresą.

Politologas Darius Varanavičius

Strateginiai prioritetai, kuriuos pamiršta Lietuva

DARIUS VARANAVIČIUS, POLITOLOGAS,
ŽURNALO *VALSTYBĖ* REDAKTORIUS

Stengiantis apžvelgti visą mūsų šalies raidą po 1990 m., gan sudėtinga tiksliai įvardyti teisingas vystymosi kryptis ir nurodyti veiksmus, kuriuos atlikus nebūtų padaryta klaidų.

Kažkada didžioji dauguma šalies politikų vieningai sutarė, jog esminiais Lietuvos prioritetais reikia laikyti šalies narystės NATO bei Europos Sąjungoje (ES) siekį. Paradoksalu, tačiau juos pasiekus, šalies politinėje erdvėje ėmė jaustis tam tikra tuštuma, vidaus politikoje ėmė rastis įvairūs partiniai projektai, greitai įsiveržiantys į valdžią, o dabartinė ekonominė krizė, tikėtina, įneš tuštumos elementą ir į mūsų rinką.

Tačiau pabandyti identifikuoti sritis, kuriose vis dar pasigendame tam tikro strateginio nuoseklumo, galima.

Energetika

Kiekvienais metais Lietuvoje liktų 600 mln. litų, būtų sukurta tūkstančiai naujų darbo vietų, jei vietoj rusiškų dujų šildyti naudotume vietinius energetinius išteklius. Tai reikštų, kad ne tik sumažėtų Rusijos įtaka Lietuvai, bet ir Rusija kasmet netektų beveik milijardo litų, kuriuos jai sumokame už dujas.

Galima priminti ir situaciją, susijusią su naftos telkiniais, kurie, kaip manoma, glūdi Lietuvos pajūryje, o jų vertė siekia milijardus litų. Ji nesikeičia nuo Nepriklausomybės paskelbimo. Kad Baltijos jūroje gali būti naftos, buvo manoma anksčiau ir tebemanoma iki šiol, tačiau politinės valios net tyrimams inicijuoti nerasta. Žinoma, šie naftos telkiniai gali patenkinti tik dalį Lietuvos poreikių, tačiau ir ta dalis reikšminga, tuo labiau kad ir vėl būtų sukurta naujų darbo vietų, o biudžetas kasmet papildomai gautų dešimtis milijonų litų pajamų. Tačiau šioje situacijoje labiausiai nukentėtų Rusija, iš kurios pirktume mažiau naftos.

Dar yra ir elektros gamyba, pasitelkus vėjo jėgaines. Atrodytų, kad bet kuris sveiko proto žmogus už elektrą, pagamintą Lietuvoje iš lietuviško vėjo, turėtų mokėti bent jau tiek pat, kiek moka už elektrą, pagamintą iš rusiškų dujų. Tačiau mes turime pasitvirtinę elektros energijos pirkimo tarifus, pagal kuriuos Elektrėnų šiluminei elektrinei, naudojančiai daugiausia rusiškų dujų, elektrai gaminti patvirtinta 34,04 centų už 1 kWh kaina, vėjo jėgainėms – 22 centų, o jėgainėms, gaminančioms elektrą iš biokuro, – 22–24 centai. Taigi už elektrą, pagamintą iš rusiškų dujų, sutinkame mokėti net penkiasdešimt procentų daugiau. Vėjo jėgaines vienijančios asociacijos atstovų teigimu, jei būtų mažiau biurokratinių kliūčių, net tokiomis kainomis, kurios numatytos vėjo jėgainių gaminamai elektrai, per artimiausius metus galima būtų pasiekti, kad

daugiau nei dvidešimt procentų visos Lietuvai reikalingos elektros energijos būtų gaminama iš vėjo energijos. Tai reikštų ne tik daugiau darbo vietų ir mažesnę priklausomybę nuo Rusijos dujų, tačiau ir tai, kad mažiau mokėtume Rusijai.

Regioninė konkurencija

Rusija patvirtino planą, pagal kurį per ateinantį dešimtmetį stengsis Kaliningrado regioną padaryti patraukliausia vieta turizmui Baltijos pajūryje. Numatyta ne tik vieno iš keturių Rusijoje egzistuosiančių azartinių lošimų centrų statyba, į kurią bus investuota keli milijardai eurų, bet ir trijų šimtų hektarų plote pajūryje pastatyti apie šimtą naujų viešbučių bei sveikatingumo centrų. Žinoma, gali būti, kad geopolitinė situacija arba naftos kainų kritimas pristabdys tokius Rusijos planus, tačiau Lietuva prie to tikrai neprisidės. Nors įstatymas reikalavo, kad iki šių metų pradžios visi miestai patvirtintų savo bendruosius planus, numatančius miestų plėtrą bent jau iki 2015 m., Palangos taryba to padaryti negali, nes įvairios institucijos kas kelis mėnesius vis randa naujų priežasčių šio plano tvirtinimą sustabdyti, o be jo kalbėti apie Lietuvos pajūrio plėtrą beprasmiška.

Šiandien Lietuvos pajūrio plėtra vykdoma pagal 1992 m. priimtą generalinį Palangos miesto planą, pradėtą rengti dar Lietuvos okupacijos metais. Įdomu tai, kad asmenys, stabdantys Palangos bendro plano priėmimą, kaip pagrindinę priežastį nurodo tai, kad jis prieštarauja 1992 m. generaliniam planui. Taigi Lietuva, vykdydama savo pajūrio plėtrą ir pritraukdama šimtus milijonų investicijų, gali sutrukdyti Rusijos planams būtent Kaliningradą padaryti pagrindine turizmo traukos zona prie Baltijos jūros. Tai būtų nenaudinga Rusijai. Tūkstančiai darbo vietų ir šimtai milijonų, o gal net milijardų litų investicijų atitektų mums, o ne jiems.

Šiame kontekste galima kalbėti ir apie ilgą Lietuvos pristatymo pasauliui kūrimo strategiją, kuri duoda labai abejotinų rezultatų, nes akivaizdu, kad tie, kurie formuoja mūsų šalies įvaizdį nelabai ir patys supranta, ko yra norima ir kas yra reikalinga, kad taptume patrauklūs.

ES reikalai

Be abejo, žvelgiant į formaliąją Lietuvos narystės ES pusę, viskas yra tvarkoje: posėdžiai vyksta, paraiškos rašomos, europarlamentarai dirba, komisarė taip pat, biurokratai reguliariai kursuoja maršrutu Vilnius–Briuselis ir t. t. Tačiau atidžiau stebint bendras Lietuvos politikų santykio su ES tendencijas, vis stipriau peršasi išvada, jog išsamus šios organizacijos prigimties ir jos veikimo esmės suvokimas yra būdingas tik vienetams. Todėl nuo pat mūsų šalies pasiryžimo integruotis į ES, pamažu ryškėjo takoskyra tarp politinės valios, išreiškiamos garsiomis deklaracijomis, referendumais bei sprendimais, ir politinės realybės, ne visuomet atsiskleidžiančios palankumu arba ekonomine nauda.

Dar daugiau pesimizmo kelia ir tai, jog ES lyg ir nustojo būti pirminės svarbos valstybinis prioritetas. Iki narystės beveik kiekvieną dieną girdėdavome pareiškimus, jog įstojimas į ES yra strateginis valstybės prioritetas. Po 2004 m. gegužės 1 d. tokių pareiškimų nebėra, nors efektyvus narystės išnaudojimas ir būsimo Lietuvos vaidmens Sąjungoje projekcijos turėtų būti strategiškai kur kas svarbesnis uždavinys nei tik pastarąjį dešimtmetį dominavęs narės statuso siekis. Vien jau dėl to, kad Lietuvos narystė ES tęsis tikrai ne dešimt ar penkiolika metų. Vadinasi ir esama politinė realybė bei ateities scenarijų numatymas turi būti strateginis prioritetas Nr. 1. Deja, bet pas mus šį statusą kol kas turi tik politinės valios demonstravimas.

***

Dalis Lietuvos politikų savo ištikimybę demokratijos idealams įrodinėja stengdamiesi kuo baisiau atsiliepti apie Rusiją, tačiau tuo pat metu nekreipia dėmesio į tai, kaip plėtojasi Lietuvos ekonomika. Jie kartu su mumis turi prisiimti atsakomybę už tą faktą, kad jei šiandien Rusija turi gana gerai finansuojamas karines pajėgas, traiškančias Gruzijos nepriklausomybę, dalis to milijardo, kurį sumokame Rusijai, nors galėtume palikti Lietuvoje, taip pat prisidėjo prie jos karinės galios stiprinimo. Tačiau, jei susiteksime ties konstruktyviu problemų sprendimu kaip galima labiau remiantis savo jėgomis, galbūt nebereikės piktokų ir desperatiškų replikų Briuselio atžvilgiu, teigiant, kad tegul ES tiesiogiai moka Rusijai už Lietuvai reikalingas dujas, o ir to paties Briuselio bei kitų kaimynų būsime kur kas labiau gerbiami.

Dr. Raimondas Kuodis, Lietuvos banko
Ekonomikos departamento direktorius

1990–2008 m. Lietuvos makroekonominės transformacijos etapai ir pagrindinės ekonominės politikos klaidos

DR. RAIMONDAS KUODIS

Įvadas

Šiame straipsnyje apžvelgsiu Lietuvos ekonominės transformacijos etapus nuo Nepriklausomybės pradžios iki šių dienų ir pagrindines ekonominės politikos klaidas kiekvienu iš šių laikotarpių.

1990–1993 m.: mokėjimas už sovietinės ekonominės sistemos klaidas (infliacija)

Atkūrus nepriklausomybę, 1990–1993 m. laikotarpį galima būtų pavadinti mokėjimo už sovietines ekonominės sistemos klaidas etapu. Šis laikotarpis Lietuvoje pasižymėjo didele, kelis šimtus ar net tūkstantį procentų per metus siekiančia infliacija ir didžiuliu ūkio nuosmukiu.

Tuo metu ir profesinėje ekonomistų bendruomenėje dar nebuvo gerai suvokti pereinamosios ekonomikos procesai, ką

jau kalbėti apie eilinius piliečius. Nemaža dalis Lietuvos žmonių neteisingai manė, kad didelė infliacija ir ūkio nuosmukis buvo dėl vidaus politikos klaidų, tačiau tai didžiąja dalimi buvo kaina už buvimą ekonominėje sovietinėje sistemoje.

Kodėl tuo metu buvo didelė infliacija? Vien tik pasakydami, kad dėl Lietuvoje įvykusios kainų liberalizacijos mes nepasieksime reiškinio šaknų. Planinę Sovietų Sąjungos sistemą analizavę ekonomistai akcentuoja faktą, kad sovietiniais laikais žmonėms būdavo išmokama daugiau pinigų, negu jie jų uždirbdavo. Todėl kaupėsi santaupos, kurių negalima būdavo išleisti vartojimo prekėms. Daugelis mūsų dar puikiai prisimename deficito laikus, paskyras automobiliams, talonus kitoms prekėms pirkti ir t. t.

Deficitas, paskyros iš esmės ir yra perteklinės monetarinės emisijos atspindys. Teko matyti vertinimų, kad ta tariamų pajamų dalis galėjo sudaryti apie 10–20 proc. kasmet. Todėl toks priverstinis santaupų kaupimasis buvo tarytum laipsniškas vandens kaupimasis užtvenkus upę.

Kodėl visa tai beveik uždaroje sovietinėje ekonominėje sistemoje nevirto didesne infliacija? Todėl, kad infliacija buvo dirbtinai slopinama valstybiniu kainų reguliavimu. Tiesa, kainos šiek tiek didėdavo, tačiau tai būdavo maskuojama tokiais, atrodytų, paprastais triukais kaip „kokybės ženklas“ ar „indeksas N“, t. y. pateikiant į rinką naują ar neva geros kokybės prekę būdavo galima kiek kilstelti jos kainą.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir perėjus į rinkos ekonomiką, šita monetarinė „užtvanka“ sprogo, ir tas ilgą laiką kaupęsis santaupų perteklius pakliuvo į vartojimo rinką. Todėl didelė infliacija buvo iš esmės natūralus reiškinys po to, kai kainos buvo liberalizuotos. Infliacija sunaikino santaupų perkamąją galią, tačiau, kaip minėjau, didelė dalis tų santaupų buvo iliuzinės, t. y. net nebuvo uždirbtos.

1990–1993 m.: mokėjimas už sovietinės ekonominės sistemos klaidas (ūkio griūtis)

Kitas, paraleliai hiperinfliacijai vykstantis procesas buvo ekonomikos smukimas, kuris 1990–1993 m. bendrai sudarė per 60 procentų BVP. Galima teigti, kad šis procesas taip pat buvo nuo mūsų politinės valios nepriklausantis dalykas, nors nemažai žmonių manė priešingai, ir 1992 m. rinkimuose nubaudė Sąjūdį – vėl į valdžią išrinko daug senų nomenklatūrinių politinių veikėjų, kurie ūkio griūtimi ir infliacija kaltino „ūkininkauti nemokantį Sąjūdį".

Jei į šį laikotarpį žiūrėsime per ekonomistų pasiūlos procesui modeliuoti naudojamos *gamybos funkcijos* prizmę, tai tą milžinišką ūkio kritimą galima būtų vertinti kaip didžiulio kapitalo kiekio praradimo laikotarpį. Kodėl?

Nemaža dalis mūsų pramonės dirbo sovietiniuose industriniuose tinkluose, dažnai orientuotuose į sovietų karinės mašinos kūrimą. Atgavus nepriklausomybę, didelės dalies šito labai specifiniams tikslams tinkančio kapitalo tiesiog nebereikėjo, jis tapo iš esmės bevertis. Bandymas transformuoti pramonę, pradėti gaminti daugiau vartojimo prekes pavyko tik iš dalies, tačiau nemažai pramonės gigantų, ypač dirbančių elektronikos, mašinų pramonės srityse, neišgyveno nepaisant vyriausybės finansinių injekcijų, paskolų garantavimo ir pan.

Panašūs procesai vyko ir energetikoje. Dėl ūkio nuosmukio Lietuvoje ir kitose buvusiose Sovietų Sąjungos respublikose sumažėjus energijos paklausai, turėjo mažėti ir mūsų energetinių gigantų gaminamas energijos kiekis.

Apibendrindamas šį laikotarpį, noriu dar kartą pabrėžti, kad šis didžiulis gamybos sumažėjimas buvo struktūrinis reiškinys. Jokia ciklinė vidaus paklausos skatinimo politika nebūtų išlaikiusi realaus BVP 1989 m. lygio.

Tiesa, nemažai ekonomistų* abejojo, ar nuosmukis posovietinėse respublikose buvo toks didelis. Buvo teigiama, kad oficialioji statistika nesugebėjo deramai įvertinti gimstančio smulkaus verslo kuriamo produkto. Be to, anot jų, ir sovietinės ekonomikos kuriamas produktas buvo gerokai pervertinamas.

1994–1998 m.: monetarinės reformos, stabilizacija ir vidinis blaškymasis

Kitas Lietuvos ekonomikos raidos etapas (jį galime pavadinti „stabilizacijos“ etapu) prasidėjo maždaug 1994 m. Nors tais metais ekonomika vis dar krito, tačiau svarbios monetarinės reformos, tokios kaip lito įvedimas 1993 m. birželį, ir ypač valiutų valdybos įvedimas 1994 m. balandį, padėjo stabilizuoti ekonominę situaciją. Prieš tai stabilumui kenkė gana nestabilus rublio, vėliau talono, o įvedus litą – lito ir pagrindinių užsienio valiutų santykis.

Pavyzdžiui, prieš popiežiaus vizitą į Lietuvą 1993 m. rugsėjį lito kursas smarkiai susvyravo, kadangi valiutos spekuliantai tikėjosi, kad keli šimtai tūkstančių piligrimų atsiveš daug valiutos, parduos ją, todėl jos bus galima nusipirkti pigiau. Vien šita perspektyva skatino juos iš anksto parduoti dolerių, tikintis atpirkti juos vėliau. Toks, atrodytų, su ekonomika nelabai susijęs epizodas labai smarkiai „šokdino“ lito kursą. Natūralu, kad mūsų verslui tokiomis sąlygomis vykdyti verslą buvo nelengva.

1994 m. pradžioje politikai pradėjo ieškoti paprasto ir efektyvaus sprendimo, kuris leistų stabilizuoti ekonomiką. Geriausias būdas, jų galva, buvo lito kurso fiksavimas, tikintis makroekonominį stabilumą importuoti iš bazinės valiutos šalies. Šia valiuta buvo pasirinktas doleris, nes žmonės taupė doleriais, jų daug cirkuliavo šešėlinėje ekonomikoje.

Žvelgiant į praeitį galima pasakyti, kad tai buvo vienas protingiausių ekonominės politikos žingsnių Lietuvos istorijoje. Tai ir parodė kiti keleri metai. Tai buvo gana greito ūkio augimo ir optimizmo didėjimo metai, gerėjo biudžeto padėtis (tiesa nemažų problemų sukėlė bankų krizė). Žiaurioji akcija prieš mokesčių nemokėjimą leido padidinti perskirstymą per biudžetą, pakelti mokytojų algas, todėl bent jau šita visuomenės grupė galėjo jaustis oriai.

Antra vertus, kaip parodė tolesni įvykiai, valiutų valdybos išgyvenimas iki šių dienų buvo daugiau atsitiktinis dalykas, nes buvo tarpsnis, kai mūsų pačių politikai bandė ją sunaikinti. 1996–1998 m. buvo daug premjero G. Vagnoriaus, E. Kunevičienės, B. Visokavičienės ir kitų politikų bandymų kvestionuoti valiutų valdybos tvarumą.

Natūralu, kad tas kvestionavimas, dažniausiai viešai, per laikraščius, mažino pasitikėjimą šiuo ekonominės politikos mechanizmu. Dėl tokių kalbų Lietuva išgyveno kelias pasitikėjimo litu krizes (jei naudotume Tarptautinio valiutos fondo apibrėžimą, apibrėžiantį valiutos krizę kaip didelį užsienio valiutos atsargų praradimą per trumpą laikotarpį). Labiausiai apmaudu yra tai, kad ši politikų kritika rodė didžiulį nesupratimą, kokie makroekonominiai procesai tuo metu vyko Lietuvoje.

Pavyzdžiui, tik įvedus valiutų valdybą, jau kitą mėnesį laikraščiuose buvo svarstoma, kiek gi iš tikrųjų vertas litas. Buvo mechaniškai imami infliacijos skirtumai Lietuvoje bei JAV ir imta teigti, kad doleris jau vertas gerokai daugiau nei keturi litai. Kadangi Lietuvoje infliacija po valiutų valdybos įvedimo išliko gana didelė ir infliacijos skirtumai su Vakarų šalimis buvo gana dideli, manyta, kad lito kurso fiksavimas to-

* Žr. pavyzdžiui, Anders Aslund (2001), „Mitas apie gamybos nuosmukį žlugus komunizmui“, *Pinigų studijos*, Nr. 4.

kiomis sąlygomis neišvengiamai ir labai greitai mažina mūsų eksportuotojų konkurencingumą, todėl valiutų valdyba, anot šių politikų, turėjo greitai „susprogti“.

Kokia logikos klaida buvo šiuose teiginiuose? Greičiausiai politikus suklaidino tas faktas, kad lito ir dolerio kursas 4 ir 1 buvo dolerio *rinkos* kursas prieš pat valiutų valdybos įvedimą, o politikai padarė išvadą, kad tas rinkos kursas atspindėjo fundamentalų, pusiausvyros lito kursą. Jeigu imtume lito rinkos kursą kaip atspirtį, atrodytų, kad argumentai dėl šalies nekonkurencingumo būtų teisingi. Tačiau, į ką pabandžiau atkreipti dėmesį dar 1995 m. straipsnyje krikdemų laikraštyje „Apžvalga“, išvados reikšmingai pasikeistų, jei pakeistume atskaitos tašką. Iš tikrųjų litas buvo susietas su doleriu *labai nuvertintu lygiu,* todėl grėsmės konkurencingumui nebuvo net išliekant nemažai infliacijai. Pavyzdžiui, perkamosios lito galios įvertinimai tuo metu rodė, kad vienas doleris turėjo panašią perkamąją galią kaip ir vienas (o ne keturi) litai.

Taigi, kodėl infliacija nenukrito taip greitai, susiejus litą su stabiliu doleriu? Dėl to paties lito kurso nuvertinimo verslininkai pradėjo naudotis prekybiniu arbitražu (tai yra ėmė naudotis matomais kainų skirtumais su Vakarų šalimis). Jie eksportavo pigias žaliavas ir prekes į Vakarų rinkas, dėl to šių prekių kainos pradėjo pamažu didėti. Prekybos arbitražas vyko pradedant metalo laužu, baigiant vartojimo prekėmis, kurias gyventojai maišais gabeno į Lenkiją, Skandinavijos šalis ir pan. Taigi pats kainų didėjimas buvo šio lito nuvertinimo pasekmė.

Reikėjo net kelerių metų, kad infliacija nukristų iki vienaženklio skaičiaus. Tačiau dėl šių infliacijos skirtumų Lietuva netapo nekonkurencinga, eksportas sėkmingai augo iki pat Rusijos krizės. Natūralu, kad to augimo tiesiog negalėjo būti, jeigu lito kursas būtų buvęs vis labiau ir labiau pervertintas, ką teigė minėtieji politikai.

1998–1999 m.: Rusijos krizė – vienas geriausių dalykų, nutikusių Lietuvai

Tačiau šitą rožinį Lietuvos ekonomikos laikotarpį, kai nuvertintas lito kursas leido kelti ekonomiką, nesunkiai eksportuojant nelabai geros kokybės prekes, nutraukė Rusijos krizė, netikėtai užklupusi tiek mūsų eksportuotojus, tiek ir politikus. Pernelyg optimistinis požiūris į biudžeto pajamas sukėlė didelių problemų valstybės finansuose.

Tačiau, žiūrint atgal, galima sakyti, kad Rusijos krizė buvo vienas geriausių dalykų, nutikusių Lietuvai, nes mūsų eksportuotojai sugebėjo perorientuoti eksportą iš nestabilių, nemokių Rytų rinkų į kur kas daugiau žadančias, tačiau kartu ir reiklesnes Vakarų rinkas. Šitas atsisukimas veidu į Vakarus vyko stebėtinu greičiu, todėl mūsų ekonomikos nuosmukis buvo palyginti švelnus, turint omenyje tai, kad prieš Rusijos krizę per 40 proc. eksporto keliaudavo į Rytus, o po krizės šita dalis sumažėjo daugiau nei dvigubai. Vakarų ekonomikos 1998–2000 m. kaip tik turėjo pakilimo laikotarpį dėl „internetinio burbulo“ pūtimosi ir optimistinių lūkesčių dėl ūkio našumo didėjimo, kurį lėmė naujų technologijų – kompiuterių, telekomunikacijų, interneto – plitimas.

Nepaisant gana lengvo nuosmukio mūsų realioje ekonomikoje, valstybės finansai balansavo ant labai pavojingos ribos. Tuo metu Vyriausybė daugiausiai skolinosi vidaus rinkoje litais ir trumpiems laikotarpiams. Bankai, matydami augantį biudžeto deficitą, pradėjo reikalauti vis didesnių palūkanų už tuos vertybinius popierius. Deficitas tuo metu didėjo ne tik dėl ciklinio ekonomikos nuosmukio, bet ir dėl tokių dalykų kaip paskola „Mažeikių naftai“ ar indėlių kompensavimas. Todėl vertybinių popierių palūkanos vis didėjo. Bankai pamatė, kad valdžia nenustojo skolintis ir už 10–12 procentų, galiausiai jau ir už 17 proc. Tada jie išsigando, kad

valdžia pabandys save iš šitos augančios skolos „išvaduoti“ devalvuodama litą, todėl prasidėjo labai nemalonios kalbos apie lito stabilumą, kas dar labiau komplikavo situaciją.

Tačiau naujojo premjero A. Kubiliaus pastangomis šitą paniką pavyko nuraminti, nes Vyriausybė sugebėjo pasiskolinti užsienio bankuose ir išsisukti iš šios pragaištingos spiralės.

2000–2003 m.: naujas stabilizacijos ir augimo etapas, viešųjų finansų identiteto krizė

Stabilizavusis ekonomikai ir nukritus palūkanoms, netrukus į ūkį vėl sugrįžo optimizmas. 2000–2003 m. buvo greitėjančio ūkio augimo etapas. Tačiau tuo metu pradėjo ryškėti nauja problema, kurią keliose nacionalinėse ūkio strategijose esu įvardijęs kaip *viešųjų finansų identiteto krizę*. Jeigu net premjero G. Vagnoriaus laikais biudžetas buvo nedidelis Vakarų standartais, bet didžiausias bent jau naujosios Lietuvos istorijos laikais, tai po Rusijos krizės perskirstymo per biudžetą dalis ėmė mažėti.

Kadangi valdžia ir toliau buvo užsimojusi finansuoti visas, kokios tik įmanomos, funkcijas – sveikatos apsaugą, švietimą, aukštąjį mokslą, socialinį draudimą ir paramą, pradėjo ryškėti didelis apsižiotų funkcijų ir turimo biudžeto neatitikimas. Situaciją vaizdžiai apibūdinti galima Sąjūdžio laikais viename „Atgimimo“ numerių išspausdinta karikatūra – valstybė ant didelio užpakaliuko mauna mažas kelnytes, kurios braška per siūles ir pradeda lįsti negražus dalykai.

Todėl nieko neturėtų stebinti tai, kad mokytojai daug metų uždirbdavo mažiau nei šalies atlyginimų vidurkis, kad pensininkai gauna apie trečdalį vidutinės algos, kai Vakaruose bent du trečdalius, kad beveik pusę sveikatos apsaugos finansavimo sudaro tiesiai iš savų kišenių traukiami vokeliai, kad policininkai, gaudami vergiškas algas, pasuko vis didesnės korup-

cijos keliu, kad daug sąžiningų medikų ar mokytojų turėjo emigruoti ir t. t.

Deja, šis ūkio augimo etapas nebuvo išnaudotas nei rimtesnėms reformoms, kurios arba galėjo sumažinti valdžios prisiimtų funkcijų, arba padidintų santykinį biudžetą bent jau arčiau naujųjų ES narių lygio. Priešingai, vis daugėjo mokesčių sistemos skylių, o lengvatos, suteiktos 10 dešimtmečio pradžioje kūrybiniams darbuotojams ar smulkiems amatininkams, išplito taip, kad ištisi ūkio sektoriai faktiškai tapo atleisti nuo mokesčių, apimant ir žemės ūkį. Kaip ne kartą esu sakęs, tas mažas Lietuvos biudžetas buvo ne dėl mažų mokesčių tarifų, o dėl gausėjančių mokesčių sistemos skylių.

2004–2007 m.: Lietuvos ekonomikos aukso amžius, užliūliavęs politikus

Dar vienas etapas, kuris taip pat buvo labai greito augimo, didelio optimizmo laikotarpis, bet kuris nusipelno išskyrimo šalies istorijoje, prasideda 2004 m. Lietuva galų gale įvykdė pagrindinius politinės dienotvarkės tikslus, – įstojo į ES, į NATO. Pradėjome gauti ES finansinę paramą, kuri gerokai sustiprino mūsų ekonomiką, tačiau šitas optimizmo laikotarpis išryškino ir tam tikras problemas.

Iš dalies dėl klaidingų lūkesčių, kad užsieniečiai galės pirkti mūsų būstus (ką jie laisvai galėjo daryti ir iki stojimo į ES) maždaug 2004 m. pradžioje pradėjo kilti nekilnojamojo turto burbulas, kuris vėliau lėmė netvarų investicijų į nekilnojamąjį turtą bumą. Prie šio proceso prisidėjo ir mokestinės valdžios lengvatos būsto paskoloms, neįvestas nekilnojamojo turto mokestis gyventojams ir pan.

Šiame etape buvo padaryta ir kitų labai rimtų ekonominės politikos klaidų, kaip elektros energetikos įstatymo, leidusio be svarių ekonominių priežasčių branginti elektrą dvigubai,

priėmimas 2004 m. viduryje. Tą politikų pražiūrėjimą iš dalies galima paaiškinti prezidento apkaltos epopėja ar perdėtu dėmesiu neva labai strateginei „Mažeikių naftai“, kuri politikoje padarė daug politinių lavonų ir nepelnytų didvyrių. Elektros bei viešojo transporto paslaugų kainų didinimas 2005 m. (po 5–6 metų pertraukos) didele dalimi lėmė vieną didžiausių strateginių nesėkmių – euro neįsivedimą, nors Lietuva turėjo vienas geriausių startinių sąlygų šiam svarbiam procesui sėkmingai užbaigti.

Didelis infliacijos šuoliukas stojimo į ES mėnesį „iškrito“ iš vartotojų kainų indekso po metų (2005 m. gegužės mėn.) ir tai sukūrė labai gerą startinę, bazinę poziciją mažai infliacijai, tik nereikėjo daryti klaidų su administruojamomis kainomis. Deja, „namų darbus“ infliacijos srityje valdžia nesėkmingai bandė pakeisti ES kaltinimais, kad ji turi papildomą, ūkio išsivystymo kriterijų kandidatėms į euro zoną. Šis kaltinimas subliūško nutarus į euro zoną priimti panašaus išsivystymo lygio Slovakiją.

Šiuo laikotarpiu toliau tęsėsi viešojo sektoriaus krizė, kuri galų gale virto ir mokytojų streikais, tolesniu aukštojo mokslo degradavimu. Reaguodamas į finansinę sausrą, pastarasis metėsi į pinigų paieškas, priimdamas beveik visus, kas tik nori studijuoti, kurdamas abejotinos kokybės mokamas programas bei iš esmės pardavinėdamas diplomus.

Šitie geri ekonominio augimo laikai, kurie yra patogus metas daryti rimtas struktūrines reformas, nes reformų skausmą užgožia greitas pajamų didėjimas, deja, buvo tuščiai išeikvoti plaukimui pasroviui, o politinė valia buvo koncentruojama vienam trigalviam energetiniam projektui. Šiuo atveju vėl buvo prisimintas senas Lietuvos „vėžys“ – natūriniai mainai. Anksčiau jie pasireiškė leidimu sovietinių įmonių direktoriams mainyti paskolas į akcijas arba žemės „kilnojimu“. Kokią įtaką korupcijai, neteisingumo jausmo plitimui Lietuvoje visi šie bendras priežastis turintys epizodai padarė, matome.

2008–2009 m.: naujų iššūkių laikotarpis

Paskutinis mūsų ekonominės transformacijos etapas – tai dabartinis laikotarpis. Kaip sako tautiečiai, - bėda po vieną nevaikšto. Į vieną krūvą susimetė globali finansų krizė, Lietuvos nekilnojamo turto burbulo sprogimas, pasaulinis maisto brangimas ir sunkūs energetiniai iššūkiai, atsiradę dėl to, kad nebuvo pasirengta nei Ignalinos atominės uždarymui, nei dujų brangimui, nors organinių išteklių brangimo tendencijos pasaulyje jau buvo stebimos senai. Būstų renovacijos programa, kuri sumažintų dujų importo poreikį, taip pat vertintina kaip visiškas fiasko. Nėra didelio progreso ir didinant atsinaujinančių energijos šaltinių dalį šalies energijos balanse.

Lyg to būtų maža, prieš 2008 m. rinkimus vėl pasikartojo sena bėda, nuolat besikartojanti nuo 1996 m. Seimo rinkimų – politinis verslo ciklas. Politikai, siekdami maksimizuoti perrinkimo tikimybę, vis mėgina palenkti rinkėjus prieš pat rinkimus skolindamiesi pinigų, kad padidintų pensijas, socialines išmokas, biudžetininkų atlyginimus. O po rinkimų, nors ir tvanas...

Todėl šiuo metu Lietuva išgyvena dar ir biudžeto krizę. Kitaip tariant, tenka veržtis diržus, nors jei ūkio pakilimo metais būtume kaupę finansinius rezervus, šiuo metu būtų galima turėti didesnius biudžeto deficitus. Bet Lietuva, priešingai nei Estija, neturi nei fiskalinės drausmės kultūros, nei normalių fiskalinių taisyklių, todėl šiuo metu turi būti mažinamos biudžeto išlaidos, didinami mokesčiai, kad susidarius situacijai, kai finansų rinkos nenori skolinti arba skolina už labai didelę kainą, valstybė netaptų nemoki.

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad nemažai daliai politikų globali finansinė krizė yra tas patogus figos lapelis, leidžiantis pridengti savo pačių neveiklumą.

Norisi tikėtis, kad Lietuva sėkmingai įveiks šį laikotarpį.

Krizės, ypač kai nėra kur trauktis, dažnai sukuria trūkstamą politinę valią ryžtingiems veiksmams ir po kelerių metų, išsilaižę žaizdas, vėl grįšime į pažangos kelią.

LMA sesijoje. Iš kairės: LMA narys korespondentas Rymantas Kažys, LMA akad. Ramutis Bansevičius, LMA narys korespondentas Vytautas Kaminskas ir LMA narys korespondentas Vytautas Ostaševičius

Politologas Marius Kundrotas

Lietuvos Sąjūdis: persitvarkymas ar atgimimas?

MARIUS KUNDROTAS, POLITOLOGAS,
LIETUVIŲ TAUTINIO CENTRO PIRMININKAS

Šiemet sutikome Sąjūdžio dvidešimtmetį. Daugeliui čia susilieja asmeninė ir bendra patirtis, istorija, šiandiena. Žvelgdami iš įvairių perspektyvų, galime susidaryti atitinkamas išvadas, įspūdžius, vertinimus – iš kur atėjome ir kur einame? Ar šiandien Sąjūdžio idealai dar turi prasmę, o gal jo reikšmė visai kita, nei anuomet atrodė? Iš kur gimė Sąjūdis ir kur jis atvedė?

Joks fenomenas ar faktas nebus deramai suvoktas be savo konteksto. Sąjūdis atsiskleidžia tautos raiškos perspektyvoje, sudarydamas joje reikšmingą atkarpą, tačiau į ją ir iš jos veda gausybė gijų.

1940 m. užslinkusi sovietinė okupacija sunaikino Lietuvos valstybę, tačiau ne tautą. 1941 m. sukilę lietuviai atkuria savo šalies suverenitetą, tačiau jau po šešių savaičių jį sugriauna antra okupacija, šįsyk – nacistinė. 1944 m. grįžę sovietai darsyk užgrobia Lietuvą, dabar jau beveik pusei amžiaus.

Jau 1944 m. įsiplieskia Lietuvos partizanų rezistencija.

1949 m. įsisteigia jungtinė rezistencinė organizacija – Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis. Okupantai atsako žudynėmis, kankinimais, tremtimis. 1956 m. ginkluotoji rezistencija praktiškai užgniaužiama.

Lietuvių laisvės kova įgauna alternatyvias formas, žinomas disidentinio judėjimo vardu. Jo išraiškomis tampa savilaida, ugdymas, atsišaukimai. Susiklosto įvairios kryptys ir srovės, aštuntajame dešimtmetyje atsitiktines rezistencines grupes keičia organizuoti sąjūdžiai. 1968 m. gimsta Ramuvos ir žygeivių judėjimai, 1972 m. – Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika, 1976 m. – Helsinkio grupė, 1978 m. – Lietuvos laisvės lyga (LLL).

Daugelis tiesiog lieka gyventi, kurti ir dirbti. Gūdžios okupacijos laikmečiu dega šeimų židiniai, skamba lietuviškos dainos ir pasakos, atstatinėjamas krašto ūkis, infrastruktūra, pramonė, kuriami spektakliai ir filmai. Okupantai galėjo užvilkti žmonėms uniformas, tačiau ne jų galioje buvo prasibrauti į dvasią. Protą ir garbę žmogus gali prarasti tik pats.

Lietuvių tauta apgynė savo kalbą, kultūrą, savimonę. Išsaugojus tautą, išlaikoma svarbiausia sąlyga perspektyvoje atkurti valstybę.

1987 08 23 Lietuvos laisvės lyga surengia demonstraciją prie Adomo Mickevičiaus paminklo, jos tema – J. Ribentropo-V. Molotovo paktai, jų atskleidimas, pripažinimas ir pasmerkimas. Demaskavimu siekiama panaikinti šio suokalbio pasekmes – Lietuvos okupaciją, kurią sovietai viešai skelbė „išvadavimu“. Šis mitingas žymi tautos atgimimo pradžią[1].

Laisvės lyga aiškiai pasisako už Lietuvos valstybės atkūrimą. Sovietai griebiasi diplomatijos. Apeliuojant į kompromisą rengiami amortizacijos projektai. Radikalūs tautiniai siekiai daugeliui iš tiesų pasirodė per staigūs. Atsiranda „saikingesni“ variantai.

1988 06 03 gimsta Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis (LPS), išrenkama iniciatyvinė grupė, 1988 10 22–23 įvyksta steigia-

masis suvažiavimas[2]. Jau pats vardas liudija oficialų tikslą – įgyvendinti Lietuvoje „perestroiką“, sovietų valdžios deklaruojamą sistemos „persitvarkymą“. Lietuvos ateitis atsiduria kryžkelėje.

Dar 1988 05 21 iniciatyvinės grupės atstovas Algimantas Čekuolis raportuoja „perestroikos architektu“ vadinamam Aleksandrui Jakovlevui: „Tik tautos remiamas žmogus gali padėti mums, Lietuvos komunistams, kontroliuoti judėjimą“[3]. 1988 08 14 Vilniaus mitinge LLL iškeltą Trispalvę lydėjo dar įdomesnės A. Čekuolio įžvalgos: „Ar nevertėtų pagalvoti, kad būtent trispalvė taptų LTSR vėliava? Atimtume paskutinį simbolį iš mūsų separatistų, nacionalistų ir ekstremistų“[4]. 1988 11 20 A. Čekuolio interviu JAV lietuvių laikraščiui „Laisvoji Lietuva“ apibrėžti jau veikiančio LPS uždaviniai: „Sąjūdis yra Gorbačiovo perestroikos reiškinys Lietuvoje“, „Sąjūdis nėra partija, nėra organizacija, nėra opozicija valdžiai, nėra nacionalistinė organizacija“, „ji siekia įgyvendinti tik tikrąją leninine tarybų valdžią“[5].

Siekiai išlaikyti, perimti, kontroliuoti išsakomi daugiau nei aiškiai. Dėl viso pikto, apraminama išeivija, jog nesitikėtų per daug. Nežiūrint startinės padėties, įvykiai greitai pakrypsta visai kita linkme.

---

1 Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę 1987–1989 metai. Sud. V. Skuodis. – V., 1997, p. 5

2 Trumpa įvykių chronologija // Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas. – V., 1998, p. 352–355

3 V. Landsbergis. Sąjūdžio taktikos evoliucija // Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas. – V., 1998, p. 19

4 A. Terleckas. Laisvės Lygos vaidmuo sutrukdant Lietuvos okupacijos ir aneksijos įteisinimą // Lietuvos Laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės. Sud. G. Šidlauskas. – V., 2004, p. 45

5 A. Liekis. Lietuvos Laisvės lyga // Lietuvos Laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės. Sud. G. Šidlauskas. – V., 2004, p. 24–25

Sąjūdis užima daug dėkingesnę poziciją už LLL. Jai atvirai reikalaujant nepriklausomybės, LPS apsiribojo kultūrinio ir ekonominio „suvereniteto“ siekiu – „suvereniteto TSRS sudėtyje“. Šis modelis iš esmės atitiko dalinės decentralizacijos scenarijų, jau išbandytą N. Chruščiovo ir vėl prisimintą M. Gorbačiovo laikais. Išryškėja skirtingos vizijos ir strategijos, tačiau šis etapas pasirodo tik didžiulio proceso pradžia.

Sąjūdis gauna pusiau legalų statusą – jis netampa oficialia režimo institucija, tačiau pernelyg nepersekiojamas, veikia viešai, dažnai – su valdžios pritarimu. Ši situacija leidžia pritraukti gana plačius visuomenės sluoksnius, kas rezistencinėms organizacijoms tiesiog nebuvo įmanoma. Sąjūdžio viduje gausėja patriotinės jėgos, greitai įgavusios lemiamą reikšmę.

1988 m. vasarą dar toli iki masinės organizacijos, kurios pavadinime ryškiausiu taps žodis „Sąjūdis“. Iniciatyvinę grupę sudarė vos 35 žmonės, daugiausiai – mokslinės ir kūrybinės aukštuomenės atstovai, 17 iš 35 oficialiai priklausė LKP – Lietuvos Komunistų partijai[6]. 1988 m. rudenį, steigiamajame suvažiavime, jau dalyvauja 1021 delegatas, atstovaujantis geram tūkstančiui įvairių paramos grupių.

Politinis spektras išauga. 1988 11 10 atgimsta Lietuvių tautinio jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“, 1989 m. atsikuria Demokratų partija, Krikščionių Demokratų partija, Tautininkų sąjunga, Socialdemokratų partija, įsisteigia Žaliųjų partija.

1988–1989 m. sandūroje išsisluoksniuoja trys pozicijos: atvira deokupacinė – LLL, „Jaunoji Lietuva“, Demokratų partija, kompromisinė suverenistinė – Sąjūdis, lojali reformistinė – LKP. Dauguma kitų partijų dar tiktai kūrėsi, o reakcingoji ir modernioji komunistų platformos dar nebuvo galutinai išsiskyrusios. Užtai prasideda fragmentacija LPS viduje.

Sąjūdžio gretose susiklosto trys atitinkamos stovyklos. Vieni remia sovietų režimo atsinaujinimą. Kiti siekia Lietuvos valstybės atstatymo. Treti laukia, kurlink viskas pakryps.

Sąjūdžio avangardo pozicijos, atsiskleidusios tautinėje stovykloje, atitiko LLL, „Jaunosios Lietuvos“, Demokratų partijos liniją. Jei kas ir skyrėsi, tai veikiau – taktika: vieni veikė išorėje, kiti – viduje. Laisvės lygos artikuliuoti tikslai Sąjūdyje įgavo gerokai platesnes perspektyvas, tačiau už jas dar prisieina grumtis tiek su savais, tiek su svetimais. Šiandien įprasta kalbėti apie vieną Sąjūdį, tačiau pirmiau teko apsispręsti, koks jis bus.

Žinoma, šios definicijos labiau atsispindėjo viršuje. Daugelis eilinių žmonių menkai skyrė tokius niuansus – „persitvarkymas“, „suverenitetas“ ar „nepriklausomybė“, dažnai tai atrodė tas pats. Tautai rūpėjo aiški pozicijų alternatyva: „už“ arba „prieš“, su sovietais arba su Lietuva.

Sąjūdžiui prisitraukus patriotinį sluoksnį, pradinis turinys ir kryptis pasikeičia. Rezistencinės grupės išryškina pozicijas išorėje, tautinė srovė įtvirtina jas viduje, apačioje platformą sudaro pati tauta. Šis trigubas spaudimas lėmė fundamentalią strateginę raidą. Suverenitetą keičia nepriklausomybė. 1989 02 16 valstybės atkūrimas skelbiamas oficialiu Sąjūdžio tikslu.

Sąjūdis virsta auditorija tiems, kuriuos sovietų scenarijaus autoriai taip stengėsi atriboti, suskaldyti ir sužlugdyti. Strategija buvo gudri, taktika pasirodė nevykusi. Pražiopsotos esminės detalės, apsižiūrėjus, jau buvo vėlu. Žmonės užuodė laisvę. Lietuva jau buvo prabudusi.

1988–1989 m. gatvėse ir aikštėse įsiplieskia daugiatūkstantiniai mitingai ir demonstracijos. 1989 03 26/04 09 TSRS Aukščiausios Tarybos rinkimuose Lietuva išsirenka 42 deputatus, 36 iš jų – Sąjūdžio atstovai[7].

---

[6] V. Čepaitis. Sąjūdis ir LKP // Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas. – V., 1998, p. 52

[7] Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę 1987–1989 metai. Sud. V. Skuodis. – V., 1997, p. 189
V. Čepaitis. Su Sąjūdžiu už Lietuvą. – V., 2006, p. 459

1989 08 23 Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonės sujungia savo rankas grandioziniame Baltijos kelyje. Suskamba atgimimo giesmė: „Bunda jau Baltija“ – „Atmostas Baltija“ – „Ärgake Baltimaad“. Išaušta „dainuojanti revoliucija“.

1990 02 24 vyksta LTSR Aukščiausiosios Tarybos rinkimai[8]. Absoliučią tautos balsų daugumą laimi Sąjūdžio linija. Aukščiausiosios Tarybos pirmininku išrenkamas Sąjūdžio vadovas Vytautas Landsbergis.

1990 03 11 LTSR Aukščiausioji Taryba skelbia Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Grąžinamas valstybės vardas – Lietuvos Respublika. Atstatoma 1938-ųjų Konstitucija išlaikant istorinį, juridinį ir politinį tęstinumą. Aukščiausioji Taryba virsta Atkuriamuoju Seimu, o jo pirmininkas V. Landsbergis faktiškai užima Prezidento – valstybės vadovo pareigas.

124 deputatai balsuoja už valstybės atstatymą. 3 deleguoti į Maskvą. Susilaiko tik lenkų frakcija – 6 deputatai[9]. Absoliučios daugumos sprendimu Atkuriamasis Seimas įgyvendina savo misiją.

Lietuva užveda galingą išsivadavimo mechanizmą. 1990 05 04 atitinkamą žingsnį žengia Latvija, 1990 06 12 suverenia valstybe pasiskelbia Rusija, 1990 07 27 – Baltarusija, 1990 08 23 – Armėnija, 1990 08 30 – Tatarstanas.

1991 12 08 Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos vadovai – Borisas Jelcinas, Stanislavas Šuškevičius ir Leonidas Kravčiukas – Baltarusijos Belovežo girioje oficialiai panaikina TSRS. Nepriklausomybės įgyvendinimas užsibaigia. Žlugus imperijai, atsiskyrusios šalys – Lietuva, Latvija, Estija, Armėnija, Gruzija ir kitos „sąjunginės respublikos“ – galutinai tampa laisvomis valstybėmis.

Lietuvių kova užsibaigia šlovinga pergale. Drauge su laisve ateina savi išbandymai, tačiau dabar atsiranda proga juos spręsti patiems. Lietuvos valstybingumo kelyje daug pasiekta, kai kas prarasta, šis tas praleista. Iššūkiai buvo stiprūs, jų

būta daug, sprendimams reikėjo drąsos, išminties, atsakomybės. Ne viskas pasirodė įmanoma, tačiau įgyvendinti esminiai tikslai.

1. Atkurta Lietuvos valstybė. Lietuvių tauta atgavo savo egzistencinę erdvę. Atgijo istorija, kalba, kultūra.

2. Konstituciškai įtvirtinti tautiniai valstybės pagrindai. 1990 m. grąžinta 1938-ųjų Konstitucija, priimtas Laikinasis Pagrindinis įstatymas, 1992 10 25 referendumu priimta šiuolaikinė Konstitucija. Apibrėžti valstybės gyvavimo principai: „Lietuvių tauta, prieš daugelį amžių sukūrusi Lietuvos valstybę“, „įkūnydama prigimtinę žmogaus ir Tautos teisę laisvai gyventi ir kurti savo tėvų ir protėvių žemėje – nepriklausomoje Lietuvos valstybėje“, „atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priima ir skelbia šią Konstituciją“. „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma“. „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“.

3. Sudaryta demokratinė santvarka. Įtvirtinta tautos galia valdyti savo valstybę abiem demokratiniais būdais – tiesiogiai ir išrinktų atstovų. Įteisintos asmens, bendruomenės, tikėjimo, žodžio, saviraiškos, žiniasklaidos ir susirinkimų laisvės. Žmogus vėl tapo gerbiamas drauge su savo tauta.

---

[8] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo posėdžio stenograma, 1990 03 11 // Lietuvos Respublikos Seimo posėdžiai. Stenogramos, garso įrašai // Lietuvos Respublikos Seimas http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_sale.ses_pos?p_ses_id=1
1990 02 24 išrinkti 90 deputatų.
43 apygardose 1990 03 04, 1990 03 07, 1990 03 08, 1990 03 10 surengtas pakartotinis balsavimas.
1990 03 11 duomenimis, išrinkti 133 deputatai.
Dar 8 deputatai išrinkti 1990 04 10, 1990 04 18, 1990 04 24, 1990 11 24.

[9] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo posėdžio stenograma, 1990 03 11 // Lietuvos Respublikos Seimo posėdžiai. Stenogramos, garso įrašai // Lietuvos Respublikos Seimas http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=251084

Greta šių sprendimų, atsiranda spragos ir klaidos. Retas jų išvengia, ypač kai apskritai kas nors vyksta, tačiau laiku neapsižiūrėjus, teorija virsta fikcija, praktika atsiskiria, o pergales keičia pralaimėjimai.

1. Įtvirtintos okupacinės sienos. Lietuvos Respublika atkurta tiktai LTSR erdvėje. Karaliaučiaus kraštas, Suvalkų–Punsko–Seinų trikampis, rytų ir pietų pakraščiai lieka už Lietuvos valstybės ribų.

2. Įteisinta kolonizacija. Nepriklausomybės atstatymo laiku Lietuvoje gyvenantys sovietų okupantai automatiškai tampa Lietuvos Respublikos piliečiais. Priimtas „nulinis“ pilietybės modelis, gerokai prieštaraujantis tautinės valstybės restitucijai.

3. Sužlugdytas desovietizacijos mechanizmas. Penktosios kolonos atstovams, konformistams, kolaborantams palikti galingi įtakos svertai. Sudarytos sąlygos reanimacijai.

Svetimšalių problema Lietuvoje nebuvo tokia opi, kokią patyrė Latvija ir Estija. Skaičiaus atžvilgiu, atėjūnai rimtos grėsmės Lietuvai nesudarė. Lietuviai galėjo sau leisti tai, kas latviams ir estams būtų reiškę savižudybę. Automatinis pilietybės suteikimas tarsi leido išvengti aštrių tautinių konfliktų arba kaltinimų jais. Užsitikrintas liberalios demokratijos įvaizdis aukojant tautinius idealus, tačiau tai buvo žingsnis cinizmo linkme.

Sudarytas grėsmingas juridinis, politinis, moralinis precedentas – okupacijos ir kolonizacijos legalizavimas. Atsiranda savotiškas įspūdis, jog bet kas gali užgrobti svetimą šalį, išnaikinti vietinius gyventojus, atkelti savo kolonistus išvengdamas atsakomybės. Šis precedentas padrąsina viso pasaulio imperialistus. Latvijos, Estijos, Karaliaučiaus krašto atžvilgiu, tai buvo išdavystė.

Sienų klausimas valstybės atstatymo aplinkybėmis tapo ypač subtilus. Jokia valstybė negali egzistuoti be konkrečiai apibrėžtos teritorijos. Šiame kontekste galima aiškiai supras-

ti, jog pradžioje siekta atkurti Lietuvą jau turimose erdvėse, kitų teritorijų klausimą atidedant ateičiai. Problema išryškėja dėl to, jog šis atidėjimas pasirodė esąs neribotas.

Latvija ir Estija šiuo klausimu atrado savyje daugiau politinės valios. Latvija oficialiai įvardijo sovietų laikais Rusijos okupuotą Abrenę savo valstybės dalimi, Estija išlaikė tokias pačias pagrįstas pretenzijas į Petserį. Jei valstybingumo atkūrimu Lietuva žengė Baltijos šalių priešakyje, tai valstybingumo įtvirtinimu šiaurinės seserys mus stipriai pralenkė.

Sunkiausiai atsiliepė desovietizacijos proceso žlugimas. Komunistų partijos šulams, KGB darbuotojams, okupacinės administracijos atstovams faktiškai paliktos visos prieigos grįžti į valdžią. Užuot kūrus laisvos valstybės struktūras, daugeliu atvejų perimti seni sovietiniai kadrai. Konjunktūra atgimsta transformuotu pavidalu. Atrodė, jog visa sistema grįžta į savo vėžes, lieka tiktai įbrukti Vyčiui į rankas kūjį su pjautuvu, perduoti valdžią Algirdui Mykolui Brazauskui ir susirasti naują vadovaujantį centrą – jei ne Maskvoje, tai kur nors kitur.

Dramatiškumą sudarė ne tai, jog atgijo komunistinė ideologija ar atkurta sovietinė okupacija, kas jau praėjo. Desovietizacijos žlugimas prikėlė jėgas, kurios dabar atėjo su kitomis vėliavomis. Didžiausia problema tapo jų atsineštas mentalitetas, konjunktūra, praktika. Įsigali cinikai, galintys tapti bet kuo, jei tik to reikalauja sava gerovė. Idėjos, principai, vertybės šiam sluoksniui įgavo grynai instrumentinę reikšmę. Komunizmas, patriotizmas, demokratija jų lūpose skamba vienodai, virsdami sausomis deklaracijomis, už kurių slypi dvasios, proto ir valios tuštuma. Jei čia ir galima įžvelgti ideologiją, tai buvo nihilizmo ideologija, kurioje vienos kaukės keitė kitas.

Desovietizacijos principų atmetimas įteisino šią gyvenimo sampratą. Kolaboravimas, konformizmas, mimikrija prilyginti jei ne dorybei, tai neišvengiamybei. Problema buvo ta, jog problemos čia neįžvelgta, užtai cinizmas triumfavo.

Dar vienu išbandymu tapo prieštaringa „šoko terapija“ – staigi, drastiška, diletantiška privatizacija, anarchiška rinkos liberalizacija, laukinė kapitalizmo versija. Daugiausiai šiame procese išlošia tie, kas turėjo stipriausias startines pozicijas – nomenklatūra, spekuliantai, reketas. Aštrėja socialinė atskirtis, įtampa, visuomenės susipriešinimas. Valstybės totalitarizmą keičia rinkos totalitarizmas, absoliučią kolektyvizaciją – absoliuti privatizacija, niveliacijos vietoje įsisiautėja entropija.

Šitoks brutalus modelis, pereinant iš vienos sąrangos į kitą, pasirinktas gal tiktai trijose posovietinio likimo šalyse – Lietuvoje, Lenkijoje, Rusijoje. Dėsninga, jog visose šiose valstybėse laukinio kapitalizmo etapą sekė sovietinių jėgų renesansas, išpranašautas „tvirtos rankos“, tvarkos ir stabilumo ilgesio.

1990–1991 m. Lietuvos politinę areną dalijasi dvi antagonistinės jėgos – Sąjūdis ir LKP. 1991–1992 m. išsisluoksniuoja įvairiaspalvė partijų, srovių, stovyklų sistema. 1992–1993 m. jau turime ištisą ideologinį spektrą.

1991–1992 m. sandūroje Sąjūdžio apibrėžtis iš esmės pasikeičia, jo platforma koncentruojasi į vieną politinę srovę, kitoms srovėms sudarant savas struktūras. Atsiranda savotiška atskirtis tarp Sąjūdžio kaip institucijos ir Sąjūdžio kaip judėjimo. Realiai Sąjūdis virsta partija, ją lieka tik formalizuoti. 1993 05 01 V. Landsbergio vadovaujama Sąjūdžio srovė oficialiai organizuojasi į partiją, ji pasivadina Tėvynės sąjunga – Lietuvos Konservatoriais, įgaudama apibrėžtą tapatybę bendrame politiniame kontekste.

Sąjūdis lieka visuomenine organizacija. 1990 m. jis įsivardija Lietuvos Sąjūdžiu, jo vadovu išrinktas Juozas Tumelis, 1992 m. – Juozapas Algirdas Katkus, 1993 m. – Romas Batūra, 2000 m. – Rytas Kupčinskas. Daugumą sudarant konservatoriams ir jų simpatikams ši organizacija įgauna tam tikrą politinę liniją, tačiau galutinai su jokia partija nesusilieja.

Žinoma, iš ankstesnio tautos judėjimo čia susitelkia tik jo fragmentas.

Atrodė, jog bendras tikslas pasiektas, Lietuva atkūrė nepriklausomybę. Sulig tuo užsibaigia vieningo Sąjūdžio motyvacija. Daugelis kitų tikslų jau buvo skirtingi, o kai kurie tiesiog priešingi.

Drauge su šūkiais „Lietuva – lietuviams“, įsižiebė viltys „Gyvensime kaip Švedija“ ir „Darysime, ką norėsime“. Šiuos siekius į vieną suvedė bendra priemonė – išsivadavimas iš sovietų vergovės. Dabar iššūkiai pasikeičia.

Akivaizdu, jog ne visi norai išsipildė, o kai kurie tiesiog nebuvo pagrįsti. Vargiai įmanoma per porą metų atvesti išvargintą šalį į visuotinės gerovės valstybę. Stigo prielaidų išlaikyti tautos vienybę. Transformacijos retai būna lengvos. Vis dėlto, užkirsti kelią šalies išgrobstymui, nomenklatūros ir mafijos įsigalėjimui, nihilizmo įsisiautėjimui, įvesti saugiklius, įtvirtinti tautos teises buvo įmanoma ir būtina.

1992 m. valstybėje pribręsta krizė. Seimas ir Vyriausybė praranda susiklausymą ir pasitikėjimą. 1992 10 25 surengti priešlaikiniai Seimo rinkimai. Juos laimi iš LKP reorganizuota Lietuvos Demokratinė darbo partija – LDDP. 1993 02 14 jos lyderis A. M. Brazauskas išrenkamas Lietuvos Prezidentu. Išsisklaidžius tautinei platformai, grįžta sovietinio režimo jėgos.

Užgesus tautos atgimimui, valstybėje išryškėja vertybių, tapatybės, perspektyvų problema. Sovietinių jėgų renesansas tik apnuogina kur kas gilesnes tendencijas. Tauta ir valstybė išsiskiria. Dar daugiau, išsiskiria valstybė ir žmogus. Prarandami pirmapradžiai šalies fundamentai.

Baltijos valstybės atkurtos tautiniais pagrindais. Jokios kitos apibrėžties čia nebuvo. Apsiribojant politine ar ekonomine liberalizacija užteko modernizuoti sovietų režimą. Jokios nepriklausomos valstybės tam nereikėjo, juo labiau – su tokiomis aukomis. Dabar tautiniai pagrindai pamažu keičiami

pilietiniais, užtai kyla klausimas – kas šią valstybę sudaro, kam ji skirta ir kokia jos prasmė? Nelikus aiškios jungties, žmogus atsiduria vienišas prieš valstybės aparatą, kuris ima gyventi sau.

Išsikeroja kosmopolitizmas. Lietuvius politikos, žiniasklaidos, švietimo retorikoje vis dažniau keičia Lietuvos žmonės, tarsi turint reikalą ne su tauta, o su kažkokių neaiškių žmonių apgyvendintu Šiaurės, Vakarų arba Rytų kraštu. Tautai išsikovojus valstybę, dabar jos abi lengva ranka nubraukiamos.

Didžiausią problemą sudaro moralinis nihilizmas. Desovietizacijos principo atsisakymas darsyk iškelia juodžiausias drumzles. Apgavystė, išdavystė, prisitaikėliškumas virsta savaime suprantamais dėsniais. Šiame kontekste, partiškumas ar kiti priklausomybės kriterijai praranda reikšmę, degeneracija pereina į pačius įvairiausius sluoksnius. Vienąsyk įteisinus cinizmą, jis lengvai tampa norma.

Šalia sovietinių kadrų, išauga nauja nomenklatūra, greitai persisėmusi tais pačiais įgūdžiais. Direktyvų ilgesys, atsidavimas konjunktūrai, disidentų atstūmimas ir persekiojimas įsigali daugelyje gyvenimo sferų, pradedant politika ir baigiant švietimu. Apgaulingai tikėtasi, jog laikas viską sustatysiantis į vietas, tačiau laikas parodė visai ką kita.

Staigus patriotizmo pakilimas užsibaigia drastišku atoslūgiu. Reiktų rimtai išgvildenti, ar abu šie įvykiai nėra tiktai klaidinantys įspūdžiai? Nieko tarsi nebūta, staiga išnyra Sąjūdis, atkuria Lietuvą, o po to kažkur dingsta. Ar iš tiesų? Kelias dešimtis metų Lietuvos idėja ruseno tautos dvasioje, atsispindėjo kūryboje, švietė kovose. 1941 06 23 sukilėliai, partizanai, disidentai, žygeiviai, Laisvės lyga išsaugojo šią idėją, kai dar nebuvo jokio Sąjūdžio. Sąjūdis įgyvendino tai, kuo tauta jau gyveno, jis tapo subrandinta laisvės išraiška.

Daugybė žmonių, kuriuos vedė patriotizmas, lieka jo pusėje, o kitus pakeitė jaunosios kartos, atstovaujančios tam pa-

čiam idėjiniam žmonių tipui. Prisitaikėliai dėsningai atkrito. Užtai realūs patriotizmo mastai, atmetus apgaulingą pompastiką, ko gero, lieka daugmaž tokie patys, tik dabar jis mažiau koncentruotas ir todėl mažiau pastebimas.

Atgimimo laikotarpiu tautinis pakilimas Lietuvoje atrodė visuotinis. Šiandien jau galima klausti, ar jis toks buvo? Daugelio asmeninės gerovės viltys, įkūnytos tautinėse idėjose, žlugo, dėmesys šioms idėjoms atslūgo. Masiškumą tautiniam judėjimui suteikė ne tiek artikuliuota pasaulėžiūra, kiek jausmas, o jausmai turi tendenciją keistis. Išblėsus jausmui, užgeso judėjimas. Bendrumą čia sudarė atskiras momentinis tikslas – išsivaduoti iš sovietinės okupacinės sistemos. Šį tikslą pasiekus, kiekvienas patraukė savais keliais.

Galima sakyti, jog tautinis judėjimas Lietuvoje užstrigo kūrimosi stadijoje. Ideologinio lygmens jis nepasiekė. Susiformuoti tautiškai srovei trukdė tiek vidaus, tiek išorės problemos – globalistinių ir nihilistinių jėgų įsigalėjimas, atgijusi penktoji kolona, politikos ir žiniasklaidos konjunktūra, asmeninės ir grupinės ambicijos, kompetencijos ir aktyvumo stygius, išsisklaidymas.

Šiandien tautinis aspektas politinės mobilizacijos sferose atrodo gana silpnas, žmonės identifikuojasi kitais pagrindais – individualiais, socialiniais, ekonominiais. Šias tendencijas galima pastebėti tiek lietuviškoje, tiek tautinių mažumų erdvėje, joms atstovaujančios partijos surenka maždaug apylygį balsų skaičių. Konsolidacijai reikalingas bendras iššūkis, o jo dabar neįžvelgiama. Vieni iššūkiai jau praėjo, kiti dar tik ateina. Galima drąsiai tikėtis, jog šiems iššūkiams išryškėjus, tautiniai motyvai atgims, kitas klausimas, ar bus deramai pasirengta.

Sąjūdžio organizacijai susitraukus, o pačiam judėjimui išsibarsčius, lieka ryški nostalgija. Daugelį sykių siekiama atkurti universalaus Sąjūdžio idėją. 2001 m. Nepriklausomybės akto signataras Kazimieras Uoka sutelkia Lietuvos piliečių

judėjimą, 2004 m. Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys Vytautas Radžvilas įsteigia Piliečių judėjimą „Kitas pasirinkimas“, 2005 m. išsikristalizuoja Romualdo Repšio vadovaujama Piliečių sąšauka „Už dorą ir tautą“.

2008 07 20 gimsta Lietuvių tautinis centras – LTC. Jo 11-os punktų Kodekse apibrėžti siekiai – lietuvių tautos ir valstybės, doros ir šeimos, gamtos ir kultūros išsaugojimas ir puoselėjimas, emigracijos ir imigracijos prevencija, tautinės tapatybės definicija, nacionalinio suvereniteto principas, užsienio diktato atmetimas, politinės santvarkos reforma iš biurokratinės į demokratinę, lygios teisės religinėms bendrijoms, patriotizmo reabilitacija[10].

2008-ųjų Seimo rinkimuose atsiskleidžia dar lėtas, tačiau jau ryškus tautiškųjų pozicijų atgimimas. Pergalės maršu grįžta Sąjūdžio ledlaužiai – Kazimieras Uoka ir Egidijus Klumbys, atmetant partines peripetijas, jų reitingai reprezentuoja tautinės linijos autoritetą visuomenės akyse. Agnės Bilotaitės ir Pauliaus Saudargo asmenyse ateina jaunoji politikų patriotų karta, pasirengusi atstovauti tautiniams idealams, įsilieja šviežios tautiškos jėgos iš intelektualinių, akademinių, visuomeninių sluoksnių – Arvydas Anušauskas, Auksutė Ramanauskaitė-Skokauskienė, Gediminas Navaitis. Akivaizdžiai sustiprėja tautinė linija Tėvynės sąjungoje, atsiskleidžia atskiri tautiniai atspalviai Liberalų sąjūdyje, Tvarkos ir teisingumo partijoje, Prisikėlimo partijoje.

Ar atgims Sąjūdžio iškelti tautos idealai? Drąsiai galime teigti, jog tai jau vyksta. Ar šie procesai atves į pergalę, ar užsibaigs pralaimėjimu, priklausys jau nuo pačios tautos.

Jei Sąjūdis nebūtų išaugęs į tautos atgimimo judėjimą, „perestroika“ būtų likusi eiline sovietų vidaus reforma, analogiška V. Lenino NEP'ui arba N. Chruščiovo „atšilimui“.

Sąjūdžiai – pozityvūs jie būtų ar negatyvūs – ateina ir praeina, tačiau yra kai kas, išlaikančio tęstinumą: tai – tautos idėja.

Išvados

1. Lietuvių tautos dvasia sovietų okupacijos gniaužtuose išsaugojo savo moralinę, intelektualią, kūrybinę galią. Išlaikyta lietuvių kalba, kultūra, šeimos institucija, o per tai ir pati tauta. Rezistencinė laisvės kova įvairiomis formomis reiškėsi per visą okupacijos laikotarpį, pradedant sukilėliais ir partizanais, tęsiant pogrindžio organizacijomis ir leidiniais, baigiant alternatyvaus jaunimo judėjimais. Užteko atsirasti jungiančiai jėgai, jog tautos energija prasiveržtų galingu laisvės sąjūdžiu, atkūrusiu Lietuvos valstybę.

2. 1988 m. įsteigtas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis iškart užėmė gana palankias pozicijas. Įsisteigęs ir veikdamas pusiau legaliai, o paskiau ir oficialiai įsiregistravęs, jis įgauna plačias perspektyvas, ko neįstengė atviros rezistencinės organizacijos – Lietuvos laisvės lyga, Helsinkio grupė, „Jaunoji Lietuva“.

3. Sąjūdis perėjo gana sudėtingą institucinę, ideologinę ir moralinę raidą. Jame susibūrė daug skirtingų žmonių su skirtingomis intencijomis. Jei vieni siekė amortizuoti tautines jėgas, išlaikant Lietuvą sovietų valstybės ir santvarkos sudėtyje, tai kitiems Sąjūdis virsta auditorija ir platforma įgyvendinti tautos laisvės ir vienybės idėjas. Šiandien įprasta šnekėti apie vieną Sąjūdį, tačiau iš pradžių teko apsispręsti, koks jis bus.

4. Pritraukdamas plačius visuomenės sluoksnius, Sąjūdis aiškiai keičiasi iš vidaus. Jei pradžioje šnekos apie laisvą tautinę Lietuvos valstybę Sąjūdyje sutiktos atsargiai arba laikytos provokacijomis, tai galiausiai jame įsigalėjęs tautinis pradas šį siekį paverčia aksioma. 1989 m. Persitvarkymo Sąjūdis virsta Atgimimo Sąjūdžiu.

5. Sutelkęs tautos galias, Sąjūdis įgyvendina pagrindinį iš-

[10] Lietuvių Tautinio Centro įsipareigojimai // Vienybės keliu http://www.vienybeskeliu.lt/

sikeltąjį tikslą, 1990 m. atkurdamas Lietuvos valstybę. Įvykdžius šią misiją, Sąjūdžio epocha baigiasi.

6. Sąjūdžio gretas jungė momentinis tikslas – išsivadavimas iš sovietų vergovės. Užtai tolesnės vizijos ir perspektyvos aiškiai išsiskyrė. Jei vienus įkvėpė tautinės vertybės, tai kitus labiau domino individualios laisvės ir teisės, dar tretiems užvis svarbiausia atrodė ekonominė ar socialinė gerovė. Išsiskyrė ne tik pačios valstybės, bet ir jos vaidmens pasaulyje vizijos. Sąjūdis išsikristalizavo į skirtingas jėgas ir sroves.

7. Sąjūdžio masiškumą sudarė greičiau jausmas, nei artikuliuota ideologija. Išblėsus jausmui, masiškumo neliko. Žmonės grįžo prie savo gyvenimo.

8. Sąjūdžiui teko per trumpą laiką ne tik atkurti valstybę, tačiau ir pakloti jos tolesnės egzistencijos pagrindus. Neišvengta klaidų, tačiau ne viską ir buvo įmanoma įgyvendinti. Daugelis nusivylė. Spragomis netrunka pasinaudoti persitvarkiusi sovietinė nomenklatūra, o vėliau seka ilgi sumaišties, populizmo, demagogijos metai.

9. Tautinė srovė, egzistavusi iki Sąjūdžio, įsiliejusi į jį, perėmusi jo vairą ir jo vardu įgyvendinusi tautinės valstybės principą, grįžta į rezistencinį vaidmenį. Revoliucijos epizodą keičia ilgas, sunkus ir dažnai nedėkingas ilgalaikių valstybės ir visuomenės pagrindų kūrybos darbas.

10. 2008-ųjų Seimo rinkimai leidžia įžvelgti tam tikrą Sąjūdžio ir jame lemiamą vaidmenį suvaidinusių tautinių idealų grįžimą. Nežiūrint partinių skirtumų ir peripetijų grįžta Sąjūdžio ledlaužiai, po skirtingomis vėliavomis atsinešantys fundamentalias tautines idėjas. Reformuojasi tradicinės ir kuriasi naujos partijos, į savo retoriką ir simboliką įtraukdamos patriotinius akcentus. Ar šie ženklai ir žodžiai atsispindės darbuose, jau ateities klausimas.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 20-mečiui skirtoje mokslinėje konferencijoje „Sąjūdžio vertybės ir jų likimai“. Centre – LMA viceprezidentė akad. Veronika Vasiliauskienė

Iš kairės: Edmondas Babenskas, Angonita Rupšytė, Zigmas Vaišvila

Jungtys

ANGONITA RUPŠYTĖ

2008-ieji metai paskelbti Sąjūdžio metais. Vyko nemažai renginių, mokslinių konferencijų, kuriuose buvo bandoma nagrinėti XX a. pabaigos Sąjūdžio fenomeną, kaip unikalų, nepakartojamą reiškinį – Lietuvos gyventojų pakilimą kovoje už laisvę, Nepriklausomybės atkūrimą ir šio siekio įgyvendinimą. Atsigręždami į praeitį, nagrinėdami Sąjūdžio atsiradimo prielaidas, priimtus dokumentus, Sąjūdžio veiklą, vykusią visoje Lietuvoje, bandome atsakyti, ar Sąjūdžio dvasia, jo deklaruotos vertybės išlieka ir šiandien. Dvidešimt metų istorikui – tai mažytis laiko tarpas. Aktyviems šio judėjimo dalyviams tai ne tik minėjimai, kurie vyko visoje Lietuvoje, bet ir kylantys klausimai, ar visos Sąjūdžio deklaruotos programinės nuostatos įgyvendintos.

Šioje mokslinėje konferencijoje organizatorių buvau paprašyta dalyvauti diskusijose. Dalyvauju kaip eilinė Sąjūdžio atstovė, kurių yra tūkstančiai. Nemanau galinti kalbėti visų Sąjūdžio eilinių vardu. Norėčiau išreikšti savas mintis ir pastebėjimus.

Praeitis, dabartis ir ateitis, kaip ir mūsų trispalvė, negali būti atskiros dalys. Jos lyg jungtys vieną kitą pildo, leidžia spręsti šios dienos iššūkius, projektuoti valstybės ateitį. Vasario 16-osios akto signataras Petras Klimas dar 1929 m. Mokslų akademijos pradėtame leisti istorijos žurnale „Mūsų senovė“ rašė: „Jeigu žmogus nežinotų savo ar savo visuomenės praeities, jis būtų kaip kūdikis. Ir tik tada jis gali pats darbuotis ir aktingai gyventi, kai jis susipažįsta visų pirma su ta artimiausia praeitim, iš kurios jis pats išėjo. Tik tos praeities patyrimu žmogus vaduojasi savo dabarties darbe, savo santykiuose ir siekimuose. <...> Priešingai, karta, kuri nežino savo tautos istorijos, savo praeities kovų, savo tėvų ir protėvių laimėjimų ir nelaimių, pasiektų ir nepasiektų uždavinių, jų siekimų ir priemonių, žodžiu, jų gyvybės džiaugsmo ir mirties skausmo, – ta karta tegyvena savo dabarties valanda, jos ūkanomis ir giedra, vėjo žaidėjo atpučiamomis ir nupučiamomis“.

Manau, kad šie išsakyti Petro Klimo žodžiai labai aktualūs ir šiandien. Sąmoningai suvokdami Sąjūdžio reiškinį, įvertinę jo pasiekimus, klaidas ir pamokas galėtume sėkmingiau įgyvendinti įvairius sumanymus, būti savos valstybės piliečiai, nenusišalinti nuo problemų sprendimo.

Poetas Justinas Marcinkevičius Sąjūdžio atsiradimą pavadino vienu sakiniu – „Sąjūdis ateina iš toli“. Nuslopinus ginkluotąjį partizanų pasipriešinimą, okupuotoje Lietuvoje savo veikla – disidentai, Lietuvos laisvės lyga, Helsinkio grupė, visuomenės, kultūros veikėjai neleido visuomenei atsisakyti vizijos – atkurti Laisvą Nepriklausomą Lietuvą. XX a. 8 dešimtmetyje pradėjo aktyviau reikštis kraštotyros, žygeivių ir kitos visuomeninės organizacijos – legalios ir nelegalios. 1987 m. pabaigoje, 1988 m. pradžioje kūrėsi įvairūs klubai: „Talka“ – paminklosaugos, žaliųjų „Žemyna“, „Atgaja“, filosofų klubas veikė „Žinijoje“. Meno žmonės savo kūryba, pažangūs mokytojai, suvokiantys to laikotarpio realijas, skatino domėtis Lie-

tuvos istorija, puoselėjo Tautos savimonę ir savigarbą. 1988 m. birželio 3 dieną Mokslų akademijos salėje, renkant Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (toliau tekste Sąjūdžio) iniciatyvinę grupę, dalyvavo ne tik nemažas būrys žinomų visuomenės veikėjų, Mokslų akademijos institutų darbuotojų, bet ir eilinių žmonių iš Vilniaus ir visos Lietuvos. Žmonės buvo pasiilgę permainų, iniciatyvūs. Nors buvo vasara, aktyvūs miestų, rajonų žmonės jau birželio–rugpjūčio mėnesiais įsteigė nemažai Sąjūdžio iniciatyvinių grupių: Kaune – birželio 10 d., Klaipėdoje – liepos 6 d., Vievyje – liepos 11 d., Vilkaviškyje – liepos 12 d., Alytuje – liepos 14 d., Marijampolėje (buvęs Kapsuko miestas) – liepos 18 d., Ariogaloje – liepos 25 d., Šiauliuose – liepos 26 d., Panevėžyje – liepos 28 d., Pasvalyje, Varėnoje – liepos pabaigoje, Druskininkuose – rugpjūčio 4 d., Kėdainiuose – rugpjūčio 5 d., Veisėjuose – rugpjūčio 7 d., Anykščiuose – rugpjūčio 13 d., Rokiškyje – rugpjūčio 15 d., Radviliškyje – rugpjūčio 21 d., Kelmėje, Šilutėje – rugpjūčio 25 d., Molėtuose, Skuode, Utenoje – rugpjūčio 29 d., Kaišiadoryse, Šeduvoje – rugpjūčio 30 d. Iki Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo visoje Lietuvoje veikė Sąjūdžio iniciatyvinės grupės, tuo pačiu metu kūrėsi Sąjūdžio grupės darbo vietose, pagal profesijas (medikų, mokytojų, žurnalistų ir t. t.). Peržvelgus Sąjūdžio iniciatyvinių grupių, tarybų narių profesijas, drįsčiau teigti, kad juose didelę dalį sudarė tiksliųjų mokslų, kultūros, mokytojų, gydytojų atstovai. Pateiksiu keletą statistinių duomenų: Sąjūdžio miestų, rajonų iniciatyvinėse grupėse dalyvavo šių profesijų atstovai: tiksliųjų mokslų, inžinierių – 178, mokytojų – 153, kultūros, humanitarinių mokslų – 142, medikų – 70, žemės ūkio – 66, žurnalistų – 33, ekonomistų – 32, dvasininkų – 14, teisininkų – 13, kitų profesijų – 81, valdžios – 23. 1988 m., po suvažiavimo, ir 1989 m. miestų ir rajonų Sąjūdžio tarybų narių profesijų statistiniai duomenys kiek kitokie nei 1988 m. steigiant iniciatyvines gru-

pes: mokytojų – 212, tiksliųjų mokslų – 160, kultūros, humanitarinių mokslų – 158, medikų – 95, žemės ūkio – 91, žurnalistų – 42, teisininkų – 31, ekonomistų – 30, dvasininkų – 26, kitų profesijų – 108, valdžios – 15. Sąjūdžio tarybose padaugėjo mokytojų, teisininkų, dvasininkų, žemės ūkio specialistų, sumažėjo valdžios atstovų. Be abejo, šie duomenys nėra išsamūs.

Kalbant apie Sąjūdžio fenomeną, jo bangavimą norėtųsi išskirti vieną aspektą – žmonių iniciatyvumą, jungtis tarp Sąjūdžio struktūrų: Sąjūdžio iniciatyvinės grupės, Seimo tarybos Vilniuje ir Sąjūdžio iniciatyvinių grupių, tarybų miestuose, rajonuose bei Sąjūdžio rėmimo grupių. Jau steigiamajame suvažiavime priimtoje programoje buvo skelbiama: „Sąjūdis kilo kaip pilietinė iniciatyva, reiškianti visuomenės dorovinį, tautinį, politinį atgimimą. Sąjūdis siekia atgaivinti pilietiškai sąmoningą ir aktyvią visuomenę, žmogų kaip moraliai atsakingą asmenybę, pilietį – savo krašto šeimininką ir patriotą.“ Žmonių aktyvumas reiškėsi organizuojant ir dalyvaujant tūkstantiniuose mitinguose, renkant parašus (1988 m. lapkričio mėn. per dvi savaites prieš SSRS konstitucines pataisas buvo surinkta 1 mln. 800 tūkstančiai parašų, 1989 m. vasarą, liepos mėn. pabaiga–rugpjūčio pradžia – 1 mln. 500 tūkstančių parašų dėl sovietų kariuomenės išvedimo), suaukotomis lėšomis atstatant ir kuriant paminklus, rengiant programas, rezoliucijas, leidžiant ir platinant spaudą, pareiškimus, organizuojant rinkimus, tvarkos būrius – žaliaraiščius ir t. t. Sąjūdžio judėjime dalyvavo nemažas būrys jaunimo – studentai, moksleiviai, atsikūrusios jaunimo organizacijos, pvz., skautai. Apie vykstančius mitingus, piketus, Sąjūdžio veiklą žmonės vieni kitus informuodavo įvairiausiais būdais, pvz., į birželio 24 d. mitingą Katedros aikštėje studentai, užsikabinę ant pečių plakatus, vaikščiodami miesto gatvėmis kvietė žmones, vieni kitiems pranešdavo telefonais, susitikę gatvėje, darbe. Pradžioje

ne visi galėjo įsigyti Sąjūdžio spaudos. Ji buvo perrašoma ant storų popieriaus lakštų (vatmano) ir skelbiama stenduose, dauginama, perrašoma keliais egzemplioriais rašomosiomis mašinėlėmis. Perskaitytą spaudą perduodavo kitiems žmonėms. Lyg jūros bangomis žmonių rankomis skleidėsi Sąjūdžio idėjos, pasiekdamos atokiausius Lietuvos kampelius. Aktyvūs rajonų žmonės iš Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, patys, niekieno neverčiami, asmeniniais ryšiais susirasdavo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narius, lektorius, kviesdavo į mitingus, susitikimus su visuomene. Jau 1988 m. liepos 4 d. Sąjūdžio žiniose Nr. 4 skelbiami telefonai dėl rėmimo grupių registravimo, renginių, lektorių, tvarkos būrių. Žmonės patys siūlydavo savo pagalbą: telefonus, nuvežti spaudos, apgyvendinti atvykusius iš rajonų į Vilnių Sąjūdžio žmones, dalyvaujančius Suvažiavime ir kituose renginiuose, budėti prie badaujančiųjų piketų. Daugelis žmonių mena įvairius mitinguose, akcijose savo rankomis pagamintus plakatus. Ne vienas plakatas buvo sukurtas, atspausdintas spaustuvėse per vieną naktį nepaisant draudimų. 1989 m. reklaminis rinkimų filmukas, uždraudus jį rodyti, buvo iš naujo sumontuotas ir parodytas publicistinėje laidoje „Veidrodis“. Žmonės buvo ne tik iniciatyvūs, bet ir jautė didžiulę atsakomybę už savo žodžius, veiksmus. Reikėtų prisiminti dailininkų, fotografų, vaizdo operatorių iniciatyvas. Paminėsiu tik keletą jų, tai dailininkai – Giedrius Reimeris, Jonas Varnas, fotografai Zinas Kazėnas, Andrius Petrulevičiaus, Raimondas Urbakavičius, Viktoras Kapočius, Paulius Lileikis, Romualdas Požerskis, vaizdo operatoriai Laima Pangonytė, Leonas Glinskis, Albinas Kentra ir daugelis daugelis kitų. O juk kiekviename rajone, miestelyje buvo savi dalininkai, fotografai, vaizdo operatoriai. Sąjūdis buvo nebevardis – jame darbavosi ir veikė žmonės, kurių pavardes reikėtų surinkti ir esant galimybei išleisti sąvadą – Sąjūdžio žmonės. Šiame sąvade turėtų būtų ne

tik Sąjūdžio iniciatyvinių grupių, tarybų, Seimo, Seimelių, bet ir eilinių Sąjūdžio žmonių pavardės. Prie šios gražios iniciatyvos galėtų prisidėti ir Lietuvos mokslų akademija.

Tarp Sąjūdžio rėmimo grupių, miestų ir rajonų viena iš jungčių buvo Sąjūdžio Seimo sesijos, kurios vyko Vilniuje, Mokslų akademijos didžiojoje salėje. Į Seimo sesijas susirinkę Seimo nariai iš visos Lietuvos svarstydami pareiškimus, rezoliucijas, kreipimusis, išreikšdavo ne tik savo asmeninę nuomonę, bet ir miestų bei rajonų Sąjūdžio tarybų nuomones. Kaip ir Sąjūdžio Seimo taryboje, Seime, taip ir kiekvienoje miesto, rajono Sąjūdžio taryboje veikė grupės – kultūrinė-istorinė-nacionalinė, socialinių, teisinių klausimų, ekonominė, ekologinė, stalinizmo nusikaltimams tirti, organizacinė ir viešumo, rinkimų ir kitos. Šios grupės, spręsdamos iškilusias šalies ir vietos problemas, susitikdavo su Sąjūdžio rėmimo grupių atstovais, su visuomene. Sąjūdžio programa skelbė, kad nė vienas įstatymas negali būti priimtas be viešojo svarstymo. Tiesos skelbimas, viešumas buvo viena svarbiausių jungčių tarp Sąjūdžio struktūrų ir visuomenės.

Paskelbus rinkimus į SSRS liaudies deputatus, Sąjūdžio žmonės neliko abejingi ir šiam įvykiui. Dėl dalyvavimo šiuose rinkimuose buvo įvairių nuomonių: nuo boikoto iki aktyvaus dalyvavimo. Sąjūdžio žmonės kvietė Sąjūdžio Seimo tarybą, Seimą svarstyti šį klausimą. Į Sąjūdžio sekretoriatą atvykę žmonės reiškė savo poziciją. 1988 m. Sąjūdžio sekretoriate buvo įkurta rinkimų grupė, greitai jos buvo sukurtos ir visoje Lietuvoje. Netrukus atsirado dar viena jungtis – nuolat rengiami koordinaciniai zoniniai pasitarimai. Jie vyko Vilniuje, Klaipėdoje ir kituose didžiuosiuose miestuose. 1989 m. sausio 14 d., kovo 5 d. Vilniuje, Klaipėdoje sausio 21 d. pasitarimuose kalbama ne tik apie rinkimų organizavimą, rengiamą metodinę medžiagą, bet svarstomi pilietybės, referendumo, Vasario 16-osios minėjimo, 6-ojo Konstitucijos straipsnio pa-

naikinimo (TSKP, kaip vienos partijos) klausimai, diskutuojama apie rinkimus į LTSR Aukščiausiąją Tarybą 1990 m. liepos mėn. svarstomi Baltijos kelio organizavimo, parašų dėl okupacinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos „TSRS, VFR, VDR vyriausybėms, SNO generaliniam sekretoriui“ surinkimas, būsimos Aukščiausiosios Tarybos struktūra, jos sudėtis. Spalio mėn. – būsimos savivaldos įstatymas, jos struktūra, nacionaliniai, kultūriniai bei kiti klausimai. Šiuose pasitarimuose dalyvavo Seimo tarybos, Seimo, miestų ir rajonų tarybų, rėmimo grupių, atsikuriančių ir naujai kuriamų partijų nariai. Iš anksčiau paminėtų reiškinių, norėčiau pabrėžti, kad jungtys buvo tarp Sąjūdžio struktūrose esančių žmonių ir Lietuvos gyventojų. Baltijos kelio stebuklas pranoko net ir pačių optimistiškiausių Sąjūdžio žmonių lūkesčius. Piliečių aktyvumus ir sąmoningumas susijungė – valstybė ir pilietis tapo lyg viena gija, skelbianti savąją valią – Laisvės troškimą. Aktyvų visuomenės pakylėjimą pastebime ir Sausio 13-osios dienomis, rugpjūčio pučo metu, kada jau laisvos nepriklausomos valstybės pilietis gina savo ir valstybės laisvę.

Sąjūdžio kandidatai, laimėję daugumą SSRS liaudies deputatų rinkimuose, rūpinosi Lietuvos jaunimu, tarnaujančiu sovietinėje armijoje, gynė juos nuo kariškių savivalės, siuntimo į Afganistaną, pasiekė, kad studijuojantis jaunimas nebūtų imami į sovietinę kariuomenę, sprendė kitus klausimus – ekologinius, kultūros, deklaravo laisvės idėjos pozicijas. 1989 m. II SSRS liaudies deputatų suvažiavime kartu su Latvijos, Estijos liaudies fronto remtais deputatais ir Rusijos demokratinėmis jėgomis pasiekė J. Ribentropo-V. Molotovo pakto slaptųjų protokolų paviešinimą ir panaikinimą, kaip neturinčių juridinės galios. Apie šį faktą šiandienėje Rusijoje politikai, istorikai linkę nutylėti arba net neigti. 1990 m. vasario 24 d., kovo 4, 7, 8, 10 (II rate) Sąjūdžio remti kandidatai laimėjo daugumą. 1990 m. kovo 11-ąją buvo atkurta Lie-

tuvos Nepriklausomybė. Sąjūdžio skelbtas pagrindinis tikslas buvo įgyvendintas. 1991 m. vasario 9 d. įvykęs plebiscitas dar kartą patvirtino žmonių valią, kuri buvo išreikšta Baltijos kelyje, Kovo 11-ąją ir Sausio 13-ąja. Atkūrus Nepriklausomybę, kūrėsi valdžios institucijos, karinės struktūros, partijos. Daugelis Sąjūdžio žmonių įsitraukė į jų veiklą. Žvelgiant į praeitį reikėtų prisiminti rinkimus į vietines tarybas – savivaldybes, kurie nebuvo Sąjūdžiui tokie sėkmingi, kaip rinkimai į Aukščiausiąją Tarybą, ypač rajonuose. Vykstant privatizacijai tai ypač išryškėjo. Tačiau čia jau atskira būsimų konferencijų tema, kuri, manau, bus ne kartą nagrinėjama.

Sąjūdžio dvasia ir toliau gyvuoja žmonėse, tai galima buvo pamatyti minint Sąjūdžio metus. Sąjūdis, atėjęs iš toli, vis dar skatina žmones tapti neabejingais savo šalies problemoms. Priimtos rezoliucijos dar ir šiandien yra svarbios, nepasenusios. Sąjūdžio deklaruotos vertybės randa atgarsį ne tik Sąjūdžio žmonėse, tarp jaunimo, bet ir Lietuvos žmonių veikloje. Veikia įvairios visuomeninės organizacijos, keliamos šalies aktualios problemos. Tačiau ne vienas pasigenda jungties valstybė–pilietis. Valdžios institucijos daugelį atvejų neįsiklauso į piliečių pareikštas iniciatyvas, nuogąstavimus. Nusivylimo gaidelė ritasi per Lietuvą. Tačiau, ar galima nusivilti valstybe, kurios piliečiai esame mes. Jeigu nusivilsime valstybe, nusivilsime ir savimi, savo idealais, pamatinėmis vertybėmis. Šiandien klausiu savęs ir kitų, ar įveiksime abejingumą savyje. Juk daug kas ir nuo mūsų, aktyvių piliečių, visuomenininkų priklauso. Sąjūdis atskleidė žmonių iniciatyvumą, manau, jis dar likęs daugelyje. Bendruomenių kūrimasis, tremtinių kapų tvarkymas Sibire ir Lietuvoje – tai gražios iniciatyvos. Manyčiau reikėtų aktyviau dalyvauti tvarkant Rasų kapines, puoselėjant kultūros tradicijas, stengtis išsaugoti dar turimą visuomenei prieinamą gamtos grožį. O juk ir lietuvių kalba šaukiasi pagalbos. Galima būtų vardyti dar daugelį veiklos barų. Valsty-

bės institucijoms neišryškinant įvairiose veiklose prioritetų, neatleidžia piliečio nuo atsakomybės jausmo, neleidžia likti abejingam.

Informacijos srautas ritasi lyg koks viesulas. Dažnai geros iniciatyvos yra nepastebimos ne tik valdžios, bet ir visuomenės. Šiandien mes gyvename informacijos spūstyje. Informacijos gausa, o kartais ir jos stoka, ambicijos, nekoordinuojami veiksmai bei valdžios neaktyvus dalyvavimas (jeigu ir dalyvauja, tai tik pradžioje, tardami sveikinimo kalbą) konferencijose, kuriose gvildenamos šaliai svarbios problemos, ir dar daugelis veiksnių iš dalies lemia neefektyvų keliamų visuomenės–piliečių klausimų greitą sprendimą ir priimtą laiku. Visuomenė, pilietis kaip valstybės išlikimo garantas, per mažai įtraukiama į viešas diskusijas. Pasigendama mokslinių apibendrinimų, analitinių straipsnių. Laikraščiai, institucijų leidžiamos knygos (kurios nepatenka į knygynus, bibliotekas) tampa ne visiems prieinamos. Mano galvą aktualią, neskelbtą informaciją, geresnius aktualius straipsnius, knygas reikėtų, kaip ir Sąjūdžio laikais, siųsti, pasidalyti vieniems su kitais, kuriems aktualu žinoti. Nesakau, kad tai nedaroma, tačiau matyt reikėtų suaktyvinti šią jungtį. Sąjūdžio dvasia banguoja, tai pakyla įtraukdama piliečius, tai atslūgsta – tampame uždaresni, užsiėmę tik savomis problemomis ir išgyvenimu šia diena. Šį reiškinį Lietuva patyrė jau ne vieną kartą ir patirs ateityje. Šių dienų pilietis turėtų atminti Steigiamojo Sąjūdžio suvažiavimo priimtos rezoliucijos Nr. 19 vieną svarbų sakinį: „Liaudis, matydama savo išrinktojo elito dviveidiškumą ir tyliai keiksnodama, ilgainiui melagystės ir nedorovingumo bacila apsikrečia, tikėjimą praranda ir pati privilegijuotųjų elgseną perima.“

Mokslų akademijos salėje prasidėjo Sąjūdis, čia buvo svarstomi, diskutuojami valstybės atkūrimo, politiniai, kultūriniai, nacionaliniai, ekonominiai ir kiti klausimai. Siūlyčiau Moks-

lų akademijai pabandyti rengti šioje istorinėje salėje apskritąjį stalą, diskusijų klubą. Į mokslines sesijas, simpoziumus kviesti ir visuomenės atstovus, aktyvius piliečius, kurie galbūt iš kito rakurso pažvelgtų į nūdienos problemas. Išlaikykime jungtis, nenutolkime nuo Sąjūdžio dvasios. tegul ji lieka mumyse, mūsų kasdieniame darbe, visuomeninėje veikloje. Šiuo metu Lietuvai labai reikia aktyvių visuomenės piliečių ir dvasinio atgimimo. Ir kas jei ne mes, Lietuvos piliečiai, kiekvienas ir visi kartu galime tai įgyvendinti, būdami neabejingi savo Tėvynei ir jos ateičiai.

Iš kairės: Edmondas Babenskas, Angonita Rupšytė, Zigmas Vaišvila, LMA narė korespondentė Sofija Kanopkaitė, dr. Romas Pakalnis, Romualdas Ozolas ir LMA narys korespondentas Jonas Grigas

Iš kairės: Zigmas Vaišvila, dr. Romas Pakalnis, Angonita Rupšytė ir Romualdas Ozolas

Nepriklausomybė alternatyvos neturi

ROMUALDAS OZOLAS, NEPRIKLAUSOMOS VALSTYBĖS ATKŪRIMO AKTO SIGNATARAS

Jeigu reikėtų pasakyti Lietuvos politikos imperatyvą, jį suformuluočiau taip: Nepriklausomybė alternatyvos neturi.

Tai nenauja. Tačiau šiandien – vėl principiškai svarbu.

Ką mes vadiname finansų krize, netgi pasauline finansų krize, nėra tiktai finansų krizė. Nėra tiktai finansų krizė jau vien dėl to, kad finansai tėra gyvenimo būdo sutartinis ženklas, žymuo, vadinamas doleriu, euru, juaniu ar dar kitaip, ženklas, kurio vertės glūdi po juo – kultūrose, ekonomikose, gamybos pajėgumuose, mainuose, o galų gale – tautų ir žmonių troškime ir valioje gyventi pro pilkosios savo kasdienybės negalias saulės švieson iškeliant savo galias.

Finansų krizė yra tarsi audros debesis, kurį neša viesulas, savo tvarką darydamas ne tiek danguje, kiek pažemėse. Net nesuvokiame, ką jis atneš, kokių nuostolių pridarys, nes jis – stichija. Tačiau – kultūros, gyvenimo būdo pagimdyta stichija. Ne veltui net toks pasaulio didžiųjų susibėgimas, kaip G-20 posėdis Vašingtone, JAV prezidentui dar bandant vai-

dinti pasaulio šeimininką, gana aiškiai prabilo apie XX a. kapitalizmo pabaigą ir būtinybę rasti XXI a. kapitalizmo modelį.

Kas atsitiko? Kur staiga dingo visas problemas savaime išsprendžianti laisvoji rinka, kodėl ji, Prancūzijos prezidento žodžiais, staiga persivertė į absurdą, nesąmonę?

Tai atsitiko todėl, kad aukščiausiu kriterijumi laikydama absoliutų pelną, vadinamoji laisvoji rinka visur priėjo savo ribas. Sukūrusi vartojimui pajungtą žmoniją, kuri su malonumu įjunko į šią priklausomybę, rinka šiukšlėmis užkimšo miestų gatves, supylė priemiesčių atliekų piliakalnius, apnuodijo upes, užraugė rūgščiuosius lietus, beveik nutirpdė Grenlandiją ir Antarktidą, iškirto Amazoniją ir Dzūkiją, nuošliaužomis ir potvyniais užpylė visus žemynus. Jei dar vienu kitu laipsniu sušils atmosfera, mirs Golfo srovė ir prasidės naujas ledynmetis. Tai ne mistika. Tai – matematinės prognozės. Laiminamas savo fundamentalistų teoretikų ir vadovaujamas avantiūristų praktikų asocialus laisvosios rinkos kapitalas stumtelėjo didžiajam tautų kraustymuisi greitai prilysiančią migraciją: vien Lietuva iš savo 3,5 milijono žmonių neteko beveik milijono. Demagogijos ir sąmonės manipuliacijų dėka į visa tai galima buvo beveik nekreipti dėmesio, netgi Civilizacijų karą vadinant Gėrio karu su Blogiu, o invaziją į Iraką – branduolinės grėsmės eliminavimu. Tačiau kai dėl godulio išprotėjusių ir jokių ribų nebejaučiančių bankininkų spekuliacijų ėmė griūti JAV bankai, problemą nuslėpti nebebuvo įmanoma. Nes JAV bankų ir akcijų rinkų griūtis domino principu patraukė su anais susijusius kitų pasaulio valstybių finansus.

JAV, ES, Rusija bankų sistemai gelbėti iš savo valstybių rezervų skyrė šimtus milijardų nacionalinių valiutų lėšų, reikalingų vien bankų buhalterijai aptvarkyti. Kadangi Lietuva savo bankų nebeturi, Lietuvos Vyriausybė ieško 5 mlrd. litų

tiesiog nacionalinio biudžeto skylei pridengti. Tik tada ji galėsianti kalbėti apie nebuhalterinius finansų tvarkymo klausimus, t. y. ekonomikos recesijos stabdymą. Taigi balansuojame padangėse, sparčiai leisdamiesi žemyn.

Kaip gi turėtų atrodyti naujasis kapitalizmas? Net Prancūzija, savo prezidento dėka šiandien neabejotina XXI a. kapitalizmo modelio paieškų lyderė, problemą formuluoja taip: „Nebegalime laukti, reikia įgyvendinti ir skaitmeninę revoliuciją“.

Ką tai konkrečiai reiškia? Tai reiškia, kad europinio kapitalizmo modelis Europos ekonomikos varikliu laiko žinių ekonomiką, numatydamas dabar susiklosčiusią intelekto struktūrą išplėtoti į profesinių techninių ir bendrojo lavinimo mokyklų lygmenis. Tai – senstančios Europos savivokos tąsa – savivokos, kuri problemų sprendimą tebesieja su technologijomis ir darbo jėgos scientizacija. Ar ta kryptis tokia neproblemiška?

XIX a. pabaigoje gimusi „žinojimo metafizika“ – pozityvizmo ir kitų empirizmo krypčių stimuliuoti pažinimo ir žinojimo tikrumo pamatų tyrimai – žmonijos intelektines galias pakėlė iki tokio konstruktyvumo, kuris peržengia prigimtines laisvių ribas ir reikalauja būti priimamas ne tik ne utilitariškai, bet netgi ir ne vertybiškai, o iš principo, t. y. žmonijos istorijoje suklostytų žmogiškojo gyvenimo principų ir moralės normų požiūriu. Principai ar vertybės – esminė šių dienų mūsų gyvenimo problema, iki šiol spręsta beveik be išimčių vertybių pažintinio vertingumo požiūriu. Ne principais, o vertybėmis grįsta Europos Sąjungos Konstitucija, Tūkstantmečio deklaracija ir kiti svarbiausi tarptautinio gyvenimo dokumentai, turintys būti mūsų kasdienio gyvenimo orientyrais. Negana to, Lietuvoje vykdomas net intelektinis karas prieš principus vadinant juos mąstymo pančiais, pažinimo akligatviais.

Visą tą šiuolaikinio intelekto toleruojamą filosofinį empirizmą, mokslinį scientizmą, kultūrinį reliatyvizmą ir kitas mąstymo vertybinio pobūdžio kuriamas negandas galima būtų argumentuoti daugybe konkrečių faktų, kurių tipiškiausiu atveju pakaks nurodyti Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos pirmojo straipsnio empirizmo pasekmes: postuluodamas žmogaus teises be žmogaus pareigų, jis juridizuoja tokį individualizmą, kuris tradicinį bendruomeniškumą demontuoja į grupių ir mažumų teisių konstruojamus pasaulius. Jeigu to ir norėta pasiekti – tada viskas savo vietose. Bet jeigu Deklaracijos kūrėjų tikslas buvo kitoks, tąsyk, pratęsdami Prancūzijos prezidentą, turėtume pasakyti, kad socialinė finansinės krizės dirva parengta būtent Deklaracijos kūrėjų, o ji pati, kaip ji šiandien suformuluota, yra ne mažesnė nesąmonė ir absurdas, negu laisvoji rinka.

Be žmogaus atsakomybės kitam žmogui neįmanomas joks žmogiškumas. Be atsakomybės kriterijaus visuotinumo neįmanomas ne tik mūsų šiandien sapnuojamo žmonijos žmogaus, bet netgi mažiausios grupės ar grupuotės žmogaus žmoniškumas. Visuotinu kriterijumi negali būti vertybė, jo kriterijumi tegali būti principas. Principai yra visuotinybės statusą turintys grynojo proto suvokiniai – neišmainomi, neparduodami, tik išduodami. Jeigu protas žmogui turi dar kokią nors reikšmę, tada mes turime ir pakankamai tvirtą atramą taip pat ir intelekto reformai: *ne vertybė, o principas.*

Ši kontraversija – esminė: vertybinis intelektas yra manipuliuojamas intelektas, principais paremtas intelektas – postuluojantis ir konstruojantis. Toks, kokio ir reikia laisvosios rinkos stichijai suvaldyti. Tačiau visiškai nereikia pačiai laisvajai rinkai, kurioje viskas tik parduodama.

Kai Prancūzijos prezidentas kalba apie finansų rinkos valstybinį reguliavimą, jis kalba apie Prancūzijos, kaip nacionalinės valstybės, teises į finansų srautų kontrolę Prancūzijos

teritorijoje. Ta kalba – ne tik apie Prancūzijos teisę, ta kalba – ir apie kiekvienos nacionalinės valstybės teisę. Ar ne absurdas, kad tuo metu, kai Lietuvos Vyriausybė ieško, kaip čia papildomai apmokestinus savo piliečius, Skandinavijos bankai iš Lietuvos išveža du milijardus iš tų pačių piliečių surinktų litų!

Mes daug ko šiame pasaulyje nežinome. Tačiau norime žinoti. Bent jau žinoti. Nors reikėtų ir suprasti. Deja, supratimą, paremtą klasikine Europos loginio mąstymo tradicija, šiandien nuo mūsų baigia atkirsti skaitmeninio išskaičiavimo žinija, kurios chaoso gelmėse, saugojamos grifo „verslo paslaptis“, slepiasi globaliojo pasaulio tvarkytojų viltys, mintys ir projektai, paremti, beje, būtent principais.

Aš, eilinis Lietuvos pilietis, visų pirma norėčiau žinoti, kur dingo tie penki ar net septyni milijardai litų, kuriuos kaip skylę biudžete dabar turime kažkam sunešti mokėdami papildomus mokesčius. Nėra tokios informacijos. Mums pasako, kad reikia pasispausti, susiveržti diržus, ir mes spaudžiamės, veržiamės. Nes mes – Lietuvos piliečiai!

O kas toliau? Kas po krizės? Dešimtmetis kylant iki šiandienio lygio? Kiek žmonių per tą laiką dar sumažės mūsų populiacija? Kada mums projektuotis tautos mirtį?

O jeigu aš nenoriu, kad ji mirtų? Kam ir kaip tai pasakyti? Jau dabar aišku, kad esama dviejų variantų: arba mes apsisprendžiame tapti maža, vos porą milijonų turinčia tauta, bet esame šiame pasaulyje, arba gyvename kaip gyvenome ir pamažu išsivaikštome ir išmirštame, tą Europos slenkstį palikdami kitiems, didesniems ir stipresniems.

Jeigu apsisprendžiame būti kad ir maži – niekaip neišsiversime be savo atsakomybės sau, savo tautai, o ją prisiimti visa apimtimi tegalima vienu būdu – per nacionalinę nepriklausomą valstybę, reikalaujančią visų tautos galių įtampos, o ne duoneliavimo kur lengviau. Sykį jau pakliuvome į naują

Sąjungą, paremkime prancūzus sukdami Europą nacionalinių valstybių stiprinimo, o ne Europos piliečių sąjungos kūrimo link. Kalbėkime apie tai, diskutuokime, išsiaiškinkime ir apsispręskime. Nes laiko jau nedaug.

Nėra kur. Uždarų konferencijų beveik niekas negirdi. Knygos greitai taps didžiausia prabanga. Iš komercinių laikraščių, jei perversi visus, gali ką nors išskaityti, bet dokumento statusą galinčio turėti fakto vargu rasi.

Seniai kalbama, kad mūsų bendrumo blokavimą informacinio triukšmo pagalba galėtų sušvelninti nacionalinis laikraštis – toks kaip nacionalinis radijas, nacionalinė televizija, kurie pamažu atkunta. Netgi sutaupytume valstybės lėšų: vien „informacijai“ apie savo veiklą ministerijos komerciniams laikraščiams sumoka per 20 mln. litų. Daugiau kaip dešimtmetis apie tai šnekama. Nėra noro: jį taip pat kol kas paralyžiavusi „laisvoji rinka“.

Senovės graikai sakydavo: „Dievais tikėk, bet visų pirma savim pasitikėk!“

Atrodo, alternatyvų nebėra ir šiuo požiūriu.

UDK 323.1(474.5)(093.2)
Sa82

Leidinį sudaro pranešimai ir kalbos, pasakytos Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 20-mečiui skirtuose renginiuose: 2008 m. gegužės 27 d. Lietuvos mokslų akademijos visuotinio susirinkimo sesijoje „Lietuva: nuo Atgimimo iki Europos Sąjungos“ ir Lietuvos MA organizuotoje 2008 m. gruodžio 2 d. mokslinėje konferencijoje „Sąjūdžio vertybės ir jų likimai“. Juose buvo aptartos Sąjūdžio plėtotos dvasinės vertybės kuriant Nepriklausomos Lietuvos valstybę bei nūdienos problemos siekiant jų įgyvendinimo.

SĄJŪDŽIO VERTYBĖS
IR JŲ LIKIMAI

Nuotraukos
VIRGINIJA VALUCKIENĖ

Viršelis ir maketo dizainas
MIGLĖ DATKŪNAITĖ

Kalbos redaktorė
AURIKA BAGDONAVIČIENĖ

Spaudai parengė Lietuvos mokslų akademija
Išleido ir spausdino leidykla „Edukologija“,
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
www.edukologija.lt